

UNIVERSITATEA DE STAT DIN MOLDOVA

Cu titlu de manuscris

CZU: 94(478),,16/17”(092)(043.3)

929Cantemir D.:94(478)(043.3):

ȚVIRCUN VICTOR

**VIAȚA ȘI ACTIVITATEA LUI DIMITRIE CANTEMIR
(Probleme controversate)**

Specialitatea: 611.03 – Istoria Universală (pe perioade)

Referat științific
al tezei de doctor habilitat în istorie
(în baza lucrărilor publicate)

Chișinău, 2019

Teza a fost elaborată în cadrul Secției „Istorie Medievală” a Institutului de Istorie

Consultant științific: **EȘANU Andrei**, academician, doctor habilitat în istorie, profesor cercetător, membru de onoare al Academiei Române, abilitat la specialitatea 611.02 – Istoria Românilor (pe perioade) și 611.03 – Istoria Universală (pe perioade)

Referenți oficiali:

1. DRAGNEV Demir, doctor habilitat în istorie, profesor cercetător, m.c. al AȘM
2. POHOAȚA Gabriela, doctor în filosofie, profesor universitar, Universitatea Creștină „Dimitrie Cantemir” din București, România
3. COCĂRLĂ Pavel, doctor habilitat în istorie, profesor universitar

Consiliul Științific Specializat a fost aprobat de către Consiliul de Conducere al ANACEC prin decizia nr. 1 din 19 decembrie 2018 în următoarea componență:

1. BOBĂNĂ Gheorghe, președinte, doctor habilitat în filosofie, profesor universitar
2. XENOFONTOV Ion, secretar științific, doctor în istorie
3. CHIRTOACĂ Ion, doctor habilitat în istorie, conferențiar cercetător
4. GHILAȘ Victor, doctor habilitat în studiul artelor, conferențiar cercetător
5. PETRENCU Anatol, doctor habilitat în istorie, profesor universitar
6. TOMULEȚ Valentin, doctor habilitat în istorie, profesor universitar
7. PASAT Valeriu, doctor habilitat în istorie, profesor universitar, academician
8. EREMIA Ion, doctor habilitat în istorie, profesor universitar
9. POSTICĂ Gheorghe, doctor habilitat în istorie, profesor universitar

Susținerea va avea loc la **6 martie 2019 ora 14.00** în ședința Consiliului Științific Specializat DH 611.03-10 format în cadrul Universității de Stat din Moldova (mun. Chișinău, bd. Ștefan cel Mare și Sfânt, nr. 1, Sala mică)

Referatul științific al tezei de doctor habilitat, precum și lucrările în baza cărora a fost elaborat referatul, pot fi consultate la Biblioteca Universității de Stat din Moldova (Chișinău, str. A. Mateevici, nr. 60), Biblioteca Științifică (Institut) a Ministerului Educației, Culturii și Cercetării (Chișinău, str. Academiei, nr. 5A), Biblioteca Națională a Republicii Moldova (str. 31 August 1989, nr. 78A), Biblioteca Universității Pedagogice de Stat „Ion Creangă” din Chișinău (str. I. Creangă, nr. 1) și pe pagina web a Consiliului Național pentru Acreditare și Atestare (www.cnaa.md)

Referatul a fost expedit la 5 februarie 2019

Secretar științific

al Consiliului Științific Specializat,
doctor în istorie

_____ **Ion XENOFONTOV**

Consultant științific,

doctor habilitat în istorie, profesor cercetător,
membru titular al AȘM

_____ **Andrei EȘANU**

Autor,

doctor în istorie, conferențiar universitar

_____ **Victor ȚVIRCUN**

© Țvircun Victor

REPERELE CONCEPTUALE ALE CERCETĂRII

Actualitatea temei. Viața și activitatea lui Dimitrie Cantemir (1673–1723) s-a desfășurat într-o epocă de mari frământări, transformări și confruntări între marile puteri de atunci, între Orientul musulman, reprezentat de Imperiul Otoman, pe de o parte, și unele țări occidentale la care s-a alăturat și Rusia, pe de altă parte. Moldova, ca țară vasală Porții Otomane de mai multă vreme, era angajată într-o luptă uneori deschisă, alteori camuflată pentru scuturarea stăpânirii străine și afirmarea ca stat independent.

Dimitrie Cantemir, personalitate înzestrată cu capacități intelectuale deosebite, a întreprins o încercare temerară de angajare plenară în complicata relații interstatale din acea perioadă, pornind de la studierea și cunoașterea profundă a istoriei, culturii și civilizației poporului său. Drept urmare, această activitate a sa de câteva decenii s-a încununat atât cu elaborarea unor opere științifice și culturale de-a dreptul monumentale, cât și cu acumularea unei bogate experiențe politice și de viață.

Din primele decenii ale sec. al XVIII-lea moștenirea științifică, culturală și politică a domnului moldovean a trezit un mare interes din partea cercurilor politice și științifice din întreaga Europa, care continuă să se mențină până astăzi. Pe durata aproape a trei secole de la stingerea din viață a lui Dimitrie Cantemir, s-au întreprins vaste cercetări științifice, soldate cu numeroase monografii, volume de studii și articole, care au pus în valoare opera și viața marelui cărturar. Aceste investigații au demonstrat că în persoana principelui moldovean avem un om de o excepțională valoare universală, a cărui activitate multidimensională rămâne un nesecat izvor de idei și teme de cercetare.

Actualitatea investigației este condiționată și de persistența polemicii în cercurile academice și intelectuale pe marginea „eternei” probleme – „rolul personalității în istorie”, cu referire la contextul istoriei naționale și universale. Pornind de la acest deziderat, suntem susținătorii și promotorii ideii că generațiile de astăzi trebuie să manifeste o atitudine mai grijulie față de opera și numele personalităților ilustre din trecut, să valorifice și să propage lucrările lor cititorilor din diferite țări, deoarece acestea aparțin întregii omeniri. Astfel, prezenta cercetare constituie o nouă tentativă de a valorifica, în baza unui cerc mult mai vast de izvoare abordări multidimensionale, dictate de imperativul timpului nostru, problemă inepuizabilă și controversată, cum este cea legată de activitatea și destinul celui mai remarcabil reprezentant al familiei cantemireștilor. Investigația de față se impune și prin necesitatea de a cunoaște, mai amplu și plenar, procesele privind lansarea și evoluția lui D. Cantemir ca om politic și de știință, care și-a desfășurat activitatea în cadrul a două imperii, cel Otoman și cel Rus. Cercetarea acestei probleme permite revizuirea, printr-o altă optică, mai documentată și, respectiv, mai obiectivă a ipotezelor, concluziilor și afirmațiilor, prezentate în istoriografie uneori unilateral sau inexact.

Cercetarea de față este actuală și prin dimensiunea geopolitică a activității lui D. Cantemir, care, fiind primul om de cultură europeană care a realizat o sinteză a cunoștințelor și a științei din Orient și Occident, devenind astfel o figură intercultu-

rală și transfrontalieră, în care se îmbină nu doar cele două mentalități și moduri de gândire, ci și timpurile – antic și renescentist, unde „virtuțile și viciile omenești sunt privite prin prisma gândirii antice și orientale, învățămintele morale rămânând acelea ale stoicismului antic și ale umanismului renescentist” [116, p. 151].

Actualitatea temei este determinată și de existența mai multor probleme controversate ce se referă la viața și activitatea multilaterală a lui D. Cantemir: determinarea locului de naștere, datarea primei și a celei de a doua căsătorii; rolul și locul în stabilirea relațiilor politico-militare moldo-ruse și participarea sa în războiul ruso-turc din 1710–1713; relațiile politice și personale ale lui D. Cantemir cu Constantin Brâncoveanu, domnul Țării Românești; plecările din Moldova și stabilirea sa în Turcia și în Rusia; averile și moșiile obținute pe parcursul vieții; promovarea în ranguri și funcții în cadrul administrației lui Petru I; integrarea în societatea rusă și contribuția sa la realizarea și promovarea multiplelor reforme ale lui Petru I; raporturile cu reprezentanții administrației centrale și locale din Rusia, cu împăratul rus și persoanele din anturajul lui; relațiile cu compatrioții săi din Țara Moldovei și din Țara Românească stabiliți cu traiul în Rusia; legăturile cu fratele său Antioh și cu alte rude rămase în Imperiul Otoman; precizarea datei elaborării și stabilirea circumstanțelor scrierii și tipăririi în Rusia a unor opere ale lui D. Cantemir.

Toate acestea au determinat formularea **problemei de cercetare**, care constă în prezentarea unei noi viziuni asupra vieții și activității lui D. Cantemir prin analiza și dezvoltarea unor probleme controversate de istoriografie contemporană în baza unui cerc inedit și mai vast de izvoare.

Descrierea situației în domeniu. Pe parcursul ultimelor decenii cercetarea vieții lui Dimitrie Cantemir și a moștenirii lui științifice s-a intensificat considerabil. Grație noilor descoperiri arheografice, în circuitul științific au fost introduse documente inedite, care s-au regăsit în multiple articole și studii monografice publicate în Republica Moldova [3; 28; 29; 30; 32-40; 53; 65; 73-91; 161-178], în România [9; 10; 13; 41; 43; 44; 46; 50; 51; 52; 59; 70], în Federația Rusă [3; 91b; 107; 118; 121; 147; 149; 153-158], în Republica Turcia [25; 56; 69], privind biografia lui D. Cantemir și operele lui. Cu regularitate sunt desfășurate conferințe științifice naționale și internaționale cu problematică cantemireană. O deosebită atenție a cercetătorilor este îndreptată spre studierea circumstanțelor în care au fost scrise și publicate operele istorice și literare ale lui D. Cantemir [33; 34; 37; 38; 45; 47; 78], precum și genealogia neamului cantemireștilor [46; 50; 53].

Scopul cercetării. Complexitatea și caracterul interdisciplinar, actualitatea și gradul de investigare a problemei abordate au determinat drept scop studierea, sub diverse aspecte, a problemelor controversate ce țin de viața și activitatea multilaterală a lui Dimitrie Cantemir și formularea unor soluții în vederea eliminării lacunelor, erorilor și inexactităților care mai circulă până astăzi în literatura de specialitate.

Obiectivele cercetării:

1) evaluarea analizei complexe a istoriografiei controversate privind viața și activitatea lui D. Cantemir;

2) evaluarea studiului analitic al izvoarelor istorice ce țin de istoria vieții și activității lui D. Cantemir;

3) identificarea atmosferei politice, culturale și intelectuale în care a continuat să se formeze și să activeze D. Cantemir în capitala otomană (1693–1710);

4) reevaluarea *sine ira et studio* a relațiilor controversate dintre D. Cantemir și domnul muntean C. Brâncoveanu, o atenție sporită fiind acordată misiunii lui Toma Cantacuzino la Istanbul (1693–1710);

5) definirea circumstanțelor politico-militare și diplomatice ale numirii lui D. Cantemir în scaunul Țării Moldovei în anul 1710;

6) reevaluarea, prin prisma descoperirilor documentare și cercetărilor recente, a contextului internațional în care s-a încheiat alianța dintre Petru I și D. Cantemir (1711);

7) identificarea, prin prisma documentelor istorice descoperite, a unui șir de aspecte controversate ale vieții și activității lui D. Cantemir în Rusia, între care:

- stabilirea lui D. Cantemir și a compatrioților săi în Rusia (1711–1723);
- raporturile lui D. Cantemir cu însoțitorii săi și relațiile lui cu hatmanul Ion Neculce (1711–1713);

• relațiile lui D. Cantemir cu Petru I și cu înalții demnitari din anturajul său:

- cercetarea procesului de integrare a lui D. Cantemir în înalta societate rusă;
- urmărirea, prin prisma noilor mărturii documentare, a participării lui

D. Cantemir la campania persană;

- scoaterea în evidență a particularităților raporturilor fostului domn moldovean cu țarul;

8) investigarea atmosferei de familie și a relațiilor principelui moldovean cu membrii familiei sale;

9) reevaluarea problemei controversate privind identificarea și aducerea osemintelor lui D. Cantemir în România în anul 1935.

Metodologia cercetării științifice. În cercetare am lansat următoarea ipoteză de lucru: în istoria universală apariția unor personalități care au devenit o verigă de legătură între civilizații și au jucat rolul de integrator al acestora este un fenomen extrem de rar. O asemenea personalitate se realizează și se manifestă în mod practic prin reușite în viața politică, culturală, științifică, artistică etc. O asemenea experiență de viață și activitate a lui Dimitrie Cantemir a fost posibilă doar în anumite circumstanțe de timp și spațiu.

La depistarea și editarea materialelor și documentelor de arhivă ce țin de viața și activitatea lui D. Cantemir s-a făcut uz de metodele, regulile și principiile afirmate în știința arheografică națională și europeană. Acestea presupun descifrarea exactă a textului original, completarea de către editor a publicațiilor cu aparat arheografic respectiv, incluzând sistematizarea cronologică, indicarea cotelor arhivistice exacte, note și comentarii, fotocopii ale celor mai reprezentative documente, care în totalitate oferă cercetătorului posibilitatea de a-și face o imagine adecvată despre izvorul respectiv.

În cercetarea propriu-zisă, ne-am sprijinit pe metoda comparativă. O latură esențială a acestei metode ține de relevarea trăsăturilor distinctive a două culturi și civilizații – Orientale și Occidentale, în care s-a format și a activat D. Cantemir. Metoda sincrono-cronologică ne-a permis studierea și analiza evenimentelor istorice care s-au desfășurat concomitent în Imperiile Otoman și Rus. Utilizarea acestei metode ne-a dat posibilitatea să-l apreciem pe D. Cantemir în contextul activității sale.

Metodele respective au fost corelate cu următoarele principii:

- obiectivității sau imparțialității;
- examinării dialectice a evenimentelor și faptelor în evoluția și desfășurarea lor reală, încât concluziile să se bazeze pe un spectru larg de păreri, idei și surse;
- istorico-cronologic, prin care prezența principalelor figuri istorice, în cazul nostru a lui Dimitrie Cantemir, a anturajului său la diferite etape în Țara Moldovei, în capitala otomană, în Rusia să fie examinat din perspectiva derulării cronologice reale a evenimentelor;
- istorico-genetic, care determină studierea oricărui fenomen sau eveniment în dezvoltarea sa: de la naștere până la afirmare și dispariție. Prin intermediul lui, problema cercetată poate fi privită în întregime, fiecare compartiment aflându-se în interdependență;
- complementarității: activitatea umană constă întotdeauna în îmbinarea scopurilor și acțiunilor „corecte” și a celor „greșite” apărute ca rezultat al unui anumit comportament uman. Însă realitatea istorică nu poate fi calificată nici „greșită”, nici „corectă”, pornind de la faptul că ea e unică, adică incomparabilă. Nu există nici dimensiuni, nici criterii de apreciere pentru asemenea comparații. Mecanismul general ce stă la baza acestui principiu este următorul: „Contrariile nu se exclud, ci se completează”.

Noutatea și originalitatea științifică. Istoria vieții și activității lui D. Cantemir a fost cercetată sub diferite aspecte în știința istorică modernă și contemporană, însă investigarea unui șir de probleme controversate ale biografiei și activității multilaterale a lui D. Cantemir, analiza critică a istoriografiei și a bazei izvoristice, precum și valorificarea lor în calitate de patrimoniu intelectual universal au fost doar episodice prezente în cercetările academice. Drept urmare, constatăm că nu există în istoriografie o lucrare științifică care ar reflecta viața și activitatea lui D. Cantemir prin prisma problemelor controversate. Această circumstanță a favorizat cercetările noastre, soldate cu analiza temeinică a izvoarelor necunoscute, a istoriografiei cantemirene și efectuarea în baza lor a primei ei periodizări. Totodată, în premieră s-au valorificat numeroase documente din arhive și biblioteci din deferite țări; astfel, rezultatele investigațiilor se încadrează în categoria celor inedite.

Prin investigațiile efectuate a fost prezentată o nouă abordare a biografiei lui D. Cantemir, mult mai amplă și mai veridică, cu întreg spectrul de activități politice, științifice, culturale, strâns legate atât de mediul național românesc, cât și de cel din Imperiul Otoman și din Imperiul Rus.

Dimitrie Cantemir este prezentat într-o nouă lumină, în mare parte necunoscută până astăzi, într-un vast diapazon de prezențe, activități și relații, pornind de la

anturajul familiei sale, până la mediile politice și intelectuale elitare de la Istanbul, Moscova sau Sankt Petersburg. Este cercetată viața lui pornind de la atmosfera relativ liniștită, aproape provincială, din patria sa, până la tumultul marilor evenimente și răsturnări radicale de situație, cum ar fi scurta domnie și participarea în Campania de la Prut. S-a făcut o analiză profundă a activității lui D. Cantemir pornind de la mediile conflictuale de la Kiev și Harkov cu o seamă de boieri refugiați împreună cu el în Rusia, până la mediul aparent monoton din cabinetul său de lucru (fie cel din capitala otomană, fie din cea a Rusiei), până la cele aristocratice de la curtea sultanului sau de la cea a țarului; de la cel de reprezentant al Moldovei la Poartă și domn al țării sale, până la cea de pribeag pe nesfârșitele drumuri ale Rusiei și la cea de consilier de taină a lui Petru cel Mare și de membru al Senatului Guvernamental al Imperiului Rusiei; de la cea de apărător ardent al intereselor Țării Moldovei, pentru care a jertfit totul (tron, averi, rude, liniște și bunăstare), până la cel de participant activ la marile acțiuni de politică internă și externă a Rusiei.

Rezultatele științifice principial noi pentru știință și practică. În premieră au fost valorificate documente din arhive și secții de manuscrise ale bibliotecilor deferitor țări, care au fundamentat un șir de clarificări ale inexactităților și erorilor constatate. În felul acesta, s-a profilat o **nouă direcție de cercetare – cantemiologia recteevolutivă**, care descoperă și clarifică corect fenomenul istoric în câmpul potențial al adevărului istoric prin producerea de noi cunoștințe în baza scoaterii în evidență a conexiunilor și configurării ansamblului de ipoteze; prin provocarea apariției sensului elementelor istorice, punându-le în raport cu elementele unor contexte istorice concrete.

Importanța teoretică a lucrării constă în deschiderea unor noi domenii de cercetare științifică a patrimoniului intelectual al lui D. Cantemir, cu multiple *direcții conexe istoriei*, care imprimă acestora un caracter multidiscplinar (istoria relațiilor internaționale, literatura universală, istoriografie, arheografie, izvoristică etc.). Lucrarea se înscrie în istoriografia europeană, oferind o analiză critică și amplă a vieții și activității lui D. Cantemir în Imperiului Otoman, Țara Moldovei și în Rusia de la sfârșitul sec. al XVII-lea – primul sfert al sec. XVIII-lea, în contextul teoretic al personalismului energetic.

Rezultate științifice principale propuse spre susținere:

1) Analiza amplă a istoriografiei cantemirene a permis, în premieră, periodizarea ei în trei etape: **Prima perioadă** cuprinde sec. al XVIII-lea – începutul anilor '20 ai sec. al XX-lea. Specificul ei constă în apariția primelor lucrări istorice generale despre gânditorul moldav, în care biografia lui deseori servește ca fundal biografiei fiului său – Antioh și, mai rar, a publicațiilor de documente legate de viața și activitatea lui; apariția numeroaselor mituri și legende, erori și inexactități cu privire la biografia lui D. Cantemir. **A doua perioadă** cuprinde anii '20 – începutul anilor '70 ai sec. al XX-lea, fiind caracterizată printr-un spectru larg de studii științifice speciale dedicate biografiei lui Dimitrie Cantemir; sunt puse bazele publicării documentelor și manuscriselor principelui moldav descoperite în arhive; întreaga biografie și activi-

tate a marelui cărturar încep a fi tratate, în egală măsură, în istoriografia românească și cea sovietică, prin prisma valorilor și importanței naționale. **A treia perioadă** se conturează la începutul anilor '70 ai secolului trecut și continuă până în prezent. Datorită cercetărilor arhivistice au fost descoperite și introduse într-un larg circuit științific multe documente noi, inedite, scrise de mâna lui D. Cantemir sau adresate lui. S-a schimbat radical perceperea și aprecierea rolului și a importanței lucrărilor lui D. Cantemir în cultura intelectuală și civilizația europeană din sec. al XVIII-lea, prin care personalitatea sa a depășit, ca esență și valoare, hotarele naționale.

2) În baza diferitelor materiale documentare, s-au lărgit reprezentările despre mediul cultural, religios și politic din capitala otomană, fiind ogândite complicatele relații în care s-a pomenit D. Cantemir ca reprezentant al fratelui său Antioh, domn al Moldovei în anii 1695–1700, 1705–1707, dar și după căderea acestuia din scaun. În special, este relevantă tratarea pe nou a problemei raporturilor între frații Cantemir.

3) S-a argumentat faptul că, devenind domn al Moldovei, D. Cantemir decide să intre în alianță cu Petru I, fiind încurajat de succesul Rusiei creștine în Războiul Nordic, în special în bătălia de la Poltava și de discursul antiotoman al domnului Țării Românești – Constantin Brâncoveanu, înclinat, de asemenea, spre alianța cu Rusia. Astfel, au fost respinse părerile eronate, conform cărora, prin misiunea lui Toma Cantacuzino la Constantinopol, se urmărea scopul de a-l prinde sau chiar de a-l nimici pe D. Cantemir și a fost demonstrat că, printr-un compromis rezonabil, domnul valah a dorit și, de fapt, a reușit să stabilească buna înțelegere de alianță antiotomană cu D. Cantemir.

4) În baza unor izvoare inedite, am concluzionat că elaborarea și semnarea Diplomei din aprilie 1711 a fost precedată de un curs de negocieri de patru luni, la baza cărora au fost puse condiții din Diploma acordată lui Constantin Cantemir, domnul Moldovei (1685–1693), de către împăratul Imperiului Habsburgic în anul 1690 [44a, p. 298; 79a, p. 92-93].

5) Pentru prima dată a fost prezentată Campania de la Prut nu ca un eveniment izolat, rupt de întregul context al Războiului Nordic, ci încadrată într-o vastă panoramă a uneia dintre principalele direcții de politică externă a Rusiei orientată spre Sud, pe un front larg între Marea Caspică, Caucaz, pe de o parte, și Marea Neagră și Balcani, pe de altă parte. În baza unor izvoare inedite analizate comparativ cu cele publicate până în prezent a fost reconstituit un tablou mult mai veridic al evenimentelor ce s-au derulat în spațiul Țării Moldovei și în teritoriile adiacente pe parcursul lunilor mai-iunie și începutul lui iulie 1711, până în zilele bătăliei de la Stănilești, **numărul moldovenilor care s-au înrolat în unitățile de oaste ale lui Dimitrie Cantemir** fiind de cca 7 mii de oșteni.

6) O altă problemă elucidată este cea legată de numărul moldovenilor care s-au retras cu D. Cantemir în Rusia. În contextul discuției, care durează de mai mulți ani în literatura de specialitate, sunt aduse mai multe păreri și, respectiv, diferite date în această privință. Examinarea unui număr considerabil de izvoare inedite depistate în arhivele ruse ne-a oferit posibilitatea să venim cu argumente decisive, prin care sunt

respins opinii preconceptione în această privință. Aceste investigații au arătat că, dacă la început numărul celor refugiați era într-adevăr de **cca 4 mii de persoane** de ambele sexe, printre care familii de boieri mari și mici, slujitori, comandanți și oșteni moldoveni, care făceau parte din polcurile rusești și moldovenești, în scurtă vreme unitățile formate pe teritoriul Țării Moldovei în cadrul Campaniei de la Prut au fost desființate, astfel încât numărul celor care l-au urmat pe D. Cantemir s-a redus cu mult, ajungând în realitate la **1,5–2 mii de persoane**.

7) În baza unor izvoare inedite, s-a stabilit că în perioada de aflare a principelui în Rusia putem distinge clar două etape: **prima**: 1711–1714, când lui D. Cantemir i s-a permis să rămână într-un fel domn peste cei refugiați cu el și **a doua**: 1714–1723, când prin rezoluția țarului la sfârșitul anului 1714 *de facto* s-a încheiat o primă perioadă de ședere a lui D. Cantemir în Rusia, când el se mai considera domn al Țării Moldovei și stăpân cu drept de judecată asupra întregii comunități de moldoveni care l-au însoțit benevol în exil, și a început cea de-a doua perioadă, care a durat până la sfârșitul vieții, de această dată deținând titlul de cneaz al Imperiului Rusiei, supus al țarului, de altfel ca și toți ceilalți nobili ruși aflați sau neaflați în slujbă.

8) O problemă în a cărei rezolvare sunt aduse noi contribuții și din care tragem concluzii inedite ține de **raporturile fostului domn moldovean cu Petru I** și cu mulți înalți demnitari din anturajul acestuia. Contrar părerii preconceptione în literatura istorică precum că, aflându-se în Rusia, Cantemir ducea un mod retras de viață și era „străin reformelor lui Petru I și vieții din țara în care se afla”, documentele vremii puse de noi pentru prima dată în circuitul științific demonstrează că realitatea era cu totul alta. Materialele depistate (scrisori, rapoarte, demersuri, luări de atitudine, rugăminți, plângeri ș.a.) denotă că pe parcursul șederii sale în Rusia D. Cantemir aproape permanent s-a aflat în legătură, a corespondat, a făcut schimb de opinii atât cu Petru I, cât și cu numeroși reprezentanți ai administrației centrale și locale din Rusia. Putem afirma că, în calitate de consilier de taină și de membru al Senatului Guvernamental, D. Cantemir în ultimii ani de viață participă activ la rezolvarea unor importante probleme de stat ale Rusiei, inclusiv la elaborarea „Tabelului de ranguri”. Iar ca șef al Cancelariei și al tipografiei de campanie (1722) este alături de Petru I în Campania persiană. Rapoartele sale scrise și expediate de pe arena directă a teatrului de război, descoperite de noi, dezvăluie aspecte cu totul necunoscute, atât despre prezența lui D. Cantemir în aceste acțiuni, cât și despre evenimentele produse la Marea Caspică și Caucaz. De asemenea, a fost descrisă o nouă filă din viața și activitatea lui D. Cantemir în Rusia – contribuția la îmbunătățirea cultivării cânepii. În 1721, din porunca țarului, principele moldovean pentru prima dată în Rusia elaborează un studiu analitic în materii de știință economică, privind cultivarea cânepii și căile de ridicare a rentabilității ei. Acțiune prin care el se înscrie printre așa-numiții „pribălișci”, noțiune ce derivă de la termenul rus „прибыль” – *profit, beneficium*.

9) O anumită atenție se acordă și **activității științifice pe care a desfășurat-o Cantemir în Rusia**. În lucrările publicate am demonstrat că cele mai productive perioade de activitate cărturărească și științifică sunt cele din anii 1700–1710 la Con-

stantinopol și din 1714–1722 în Rusia. Subliniind valoarea științifică a „Descrierii Moldovei” (finalizată prin 1716) și a „Istoriei Creșterii și Descreșterii Imperiului Otoman” – „Historia incrementorum atque decrementorum Aulae Othomanicae” (încheiată prin 1718), opere elaborate în limba latină, în această din urmă perioadă, considerăm că cea de a doua lucrare a fost scrisă la comanda lui Petru I. Drept argument în această privință aducem faptul că nicio lucrare din domeniul istoriei moderne referitoare la perioada lui Petru I nu se scria și nu se edita fără indicația sau fără „înalta bunăvoință” a țarului. Pe lângă lucrările nominalizate, tot la comanda monarhului rus, D. Cantemir a scris și a publicat ulterior un șir de alte lucrări pe teme istorice, filosofice și religioase („Краткое описание о искоренении Бранковановой и Кантакузинных фамилии” / „Scurtă povestire despre stârpirea familiilor lui Brâncoveanu și a Cantacuzinilor” (1721), „Loca obscura in Cathedris quae ab anonymo auctori slavico idiomate edita...” / „Locuri obscure în catehism ...” (1720); „Книга-система или состояние мухаммеданския религии” / „Sistemul sau întocmirea religiei mahomedane” (1722).

10) Pentru prima dată în istoriografia cantemireană a fost analizată complex participarea activă a lui D. Cantemir în viața politică a Rusiei în al doilea – începutul celui de al treilea deceniu al sec. al XVIII-lea. În baza documentelor inedite, am elucidat participarea lui la lucrările Senatului Guvernamental și la elaborarea unor legi fundamentale ale Imperiului Rus. Au fost evidențiate, analizate și elucidate mai multe probleme controversate ale vieții și activității lui D. Cantemir în Rusia, atât cele ce țin de viața lui personală, cât și de cea politică. În plus, venim cu constatarea că osemintele transportate și înhumate la Iași în iunie 1935 nu pot fi considerate ale lui Dimitrie Cantemir. Exprimăm opinia că faptul transmiterii lor a fost un act politic, executat atât în interesele URSS, cât și ale Guvernului României, condus de Tătărescu, mai ales pentru imaginea politică pozitivă a lui Nicolae Titulescu.

Valoarea aplicativă. Rezultatele studiului pot fi aplicate în lucrări științifice de istorie, filosofie, istoria literaturii, genealogie, filologie etc. Materialele, tezele și concluziile din lucrările publicate pot fi utilizate la elaborarea cursurilor pentru învățământul preuniversitar și universitar, a prelegerilor și conferințelor prezentate la radio și TV, a suporturilor didactice la cursurile de master, la elaborarea tezelor de licență, masterat și doctorat.

Implementarea rezultatelor. Rezultatele investigației au fost implementate prin publicarea în Republica Moldova și în străinătate a 108 lucrări, inclusiv: 15 monografii, culegeri de studii și documente, 93 de articole în reviste de specialitate. Totodată, în perioada anilor 1988–2018 rezultatele cercetărilor au fost valorificate la cursurile predate la UPS „I. Creangă” din Chișinău, studenților facultății de istorie și pedagogie.

Aprobarea rezultatelor. Cercetările științifice obținute au fost aprobate la următoarele foruri internaționale și naționale: „Dimitri Kantemir ve XVIII yüzyılıda Avrupa tarihinde Osmanlı İmparatorluğu Tarihi Öğrenimi”. XIV Türk Tarih Kongresi. Ankara, 2002, p. 151-153; „Пути формирования молдавских родов российского дворянства в XVIII веке”. În: Юбилейная международная конференция „Новые

подходы к изучению всемирной истории. (К 40-летию Института Всемирной Истории РАН)”. Москва, 2008, p. 36-45; „Moștenirea istorică a lui Dimitrie Cantemir și contemporaneitatea”. Conferința internațională. „Cantemireștii – o celebră dinastie din secolele XVII – XVIII”. Chișinău, 2008, p. 6-7; „Boierimea moldovenească în cadrul nobilimii ruse”. Al VI-lea Simpozion de heraldică. Chișinău, 2008; „Cantemir in der Europäischen Erinnerungskultur”. International Conference. Berlin, 2008; „Edirne, Dimitri Cantemir’ın Politik ve Edebi Kaderidir”. Uluslararası sempozyum „Balkan Ülkeleri Arşiv Kaynaklarında”. Edirne, 2010, p. 8; „Activitatea ctitorială a lui Dimitrie Cantemir în Țara Moldovei și Rusia”. Conferință internațională „Opera lui Dimitrie Cantemir simbol al convergenței civilizațiilor”. București, 2010, p. 257-265; „Исследование молдавско-русских исторических связей в современной молдавской историографии”. Международная Конференция „История, историки и современное общество в поисках взаимопонимания”. Москва, 2010; „Вымыслы и реалии истории подписания Луцкого договора 1711 г.” Круглый стол: 300 лет со дня подписания русско-молдавского военно-политического договора. Кишинев, 2011; „Contribuții la istoria scrierii și publicării lucrării lui Dimitrie Cantemir „Istoria creșterii și descreșterii Imperiului Otoman”. Conferința internațională „Black Sea Regions Bridge and Borders between Civilizations: History and Actuality”. București, 2012; „Эпистолярное наследие Димитрия Кантемира. Состояние и перспективы исследования”. XXIV Международная научная конференция, посвященная 80-летию проф. С. В. Каштанова. Москва, 2012, p. 531-533; „The intellectual Haritage of Dimitrie Cantemir and Contemporaniety”. International Neighborhood Congress „From War to eternal peace on the 100th anniversary of the Balkan Wars: Good Neighborhood relations in the Balkans”. Istanbul, Turkey, 2012, p. 25; „Tradiția ortodoxă în viața și activitatea lui Dimitrie Cantemir”. Conferința internațională „200 ani de la formarea Eparhiei de Chișinău și Hotin”. Chișinău, 2013, p. 23-33; „Activitatea lui Dimitrie Cantemir în Senatul Rusiei». Conferința internațională „Dimitrie Cantemir – educator al românilor”. Ediția a III-a. București, 2013, p. 81-98; „Kalabalik. The testimonies and memories of participants and eyewitnesses (based on the unpublished sources from the Russian archives)”. International Conference „When Sweden was ruled from the Ottoman Empire”. Stockholm, 2014, p. 67-74; „Enigma postmortem a lui Dimitrie Cantemir”. Sesiunea științifică a Muzeului Național de istorie a Moldovei (ediția a XXV-a). Chișinău, 2015, p. 13-14; „Activitatea ctitoricească a descendenților lui Dimitrie Cantemir în Rusia”. Conferința științifică națională „Biserică Ortodoxă și Statul. Credință și cunoaștere”. Chișinău, 2016, p. 6-7; „Relațiile lui Dimitrie Cantemir cu familia imperială rusă în oglinda noilor documente de arhive”. Conferința științifică internațională „Patrimoniul etnologic: concepte, tendințe și abordări”. Chișinău, 2017, p. 39-40; „Prezentul și perspectivele cercetării moștenirii științifice a lui Dimitrie Cantemir. Conferința științifică internațională: „Dimitrie Cantemir’s works – a foundation towards the romanian nation – unity state”. București, 2017, p. 65-68; „Sistemul de valori morale și libertatea personală a omului în opera și viața lui D. Cantemir”. Conferința internațională „Cul-

tura europeană a drepturilor omului – Dreptul la fericire”. București, 2017, p. 34-35; „Dimitrie Cantemir and European Science. In: Penser l'Europe”. Séminaire International. XVII édition. „La Roumanie – L'Europe. 1918–2018”. Bucarest, 2018.

Teza sub forma de referat științific în baza lucrărilor publicate a fost discutată și recomandată spre susținere publică în cadrul Secției Istoria Medievală a Institutului de Istorie (proces verbal nr. 18 din 07.12.2017); Seminarului științific de profil „Istoria universală pe perioade” la Universitatea Pedagogică de Stat „Ion Creangă” din Chișinău (proces verbal nr. 1 din 19.01.2018); Seminarului științific de profil „Istoria universală (pe perioade)” la Universitatea de Stat din Moldova (proces verbal nr. 1 din 13.03.2018).

Valoarea practică a cercetării. Rezultatele investigației pot fi utile în procesul de elaborare sau chiar de rescriere a biografiei științifice a lui D. Cantemir ca personalitate de prim rang în istoria națională și universală, de elaborare a manualelor universitare și liceale, dar și în procesul de predare a cursurilor universitare, în pregătirea unor lucrări de popularizare dedicate vieții și activității marelui cărturar. De asemenea, ele își vor găsi aplicabilitate în deschiderea unor noi perspective de cercetare a moștenirii istorice, culturale și politice lăsate de D. Cantemir, în lărgirea orizontului de percepere și interpretare a diferitelor opere cantemirene, în prezentarea personalității sale în enciclopedii și dicționare de specialitate.

Structura referatului științific. Referatul științific reflectă conținutul lucrărilor publicate între anii 1989 și 2018 și este structurat în cinci compartimente principale: **Introducere**, în care este prezentată actualitatea, scopul și obiectivele investigației; **Istoriografia problemelor controversate ale vieții și activității lui Dimitrie Cantemir**, în care s-a făcut o analiză complexă a lucrărilor dedicate biografiei lui D. Cantemir; **Izvoare istorice privind viața și activitatea lui Dimitrie Cantemir**, unde sunt caracterizate edițiile de documente și materiale depistate de autor în arhive și biblioteci, precum și diapazonul de aspecte ce țin de viața și activitatea lui D. Cantemir reflectate în aceste surse, cu prezentarea propriu-zisă a investigațiilor; **Aspecte controversate din viața și activitatea lui D. Cantemir în Imperiului Otoman și în Țara Moldovei**, în care sunt dezvăluite și scoase în evidență rezultatele investigației ce țin de mai multe aspecte concret istorice la care se vine cu rezultate și concluzii în premieră absolută; **Probleme controversate din viața și activitatea lui D. Cantemir în Imperiului Rus**, unde, în baza mai multor materiale inedite, descoperite în numeroase arhive și biblioteci străine, s-a făcut o revizuire aprofundată și complexă a informației și cunoștințelor despre activitatea și viața lui D. Cantemir în Rusia, s-au completat mai multe goluri în biografia lui, au fost eliminate numeroase greșeli și inexactități; **Probleme controversate ale identificării și aducerii osemintelor lui Dimitrie Cantemir** în România. La finele referatului sunt formulate **Concluziile generale și recomandări**.

Cuvinte-cheie: D. Cantemir, C. Brâncoveanu, Petru I, Moldova, Țara Românească, Imperiul Otoman, Rusia, Campania de la Prut, scrieri cantemiriene, probleme controversate, izvoare inedite, moștenire epistolară, periodizare istoriografică, cantemirologie recteevolutivă.

CONȚINUTUL REFERATULUI ȘTIINȚIFIC

1. ISTORIOGRAFIA PROBLEMELOR CONTROVERSATE ALE VIEȚII ȘI ACTIVITĂȚII LUI DIMITRIE CANTEMIR

Pe parcursul aproape a 300 de ani studierea vieții și activității multilaterale a lui Dimitrie Cantemir a fost consemnată într-o istoriografie bogată, scrisă în mai multe limbi și în diferite țări. Analiza amplă și minuțioasă a acestor publicații, având în vedere esența, modul de abordare a problemelor și conținutul lor, ne permit să venim cu divizarea istoriografiei cantemirene în trei perioade. Prima perioadă, cea mai îndelungată, cuprinde sec. al XVIII-lea – primul sfert al sec. XX-lea. A doua perioadă cuprinde începutul anilor '20 – începutul anilor '70 ai sec. XX-lea. Cea de a treia perioadă începe în anii '70 ai secolului trecut și continuă până în zilele noastre.

Nici în timpul vieții, nici pe parcursul câtorva decenii după stingerea din viață, activitatea politică și științifică a lui D. Cantemir n-a stârnit interesul cercetătorilor. O singură excepție poate fi considerată lucrarea lui Михаил Схенда, scrisă la Sankt Petersburg în vara anului 1725 și publicată abia în anul 1842 [151, p. 3-35]. Însă nu vom găsi aici informații despre biografia marelui gânditor, necunoscute până atunci. Contemporan cu Dimitrie Cantemir, cunoscându-i cariera științifică și politică din Rusia, autorul a inclus portretul literar al domnului moldovean în galeria personalităților pe care acesta le-a considerat remarcabile în societatea rusă din primul sfert al sec. al XVIII-lea. Mărturiile unui contemporan al lui Dimitrie Cantemir, precum și aprecierea operei științifice a domnului moldovean și a contribuției lui la dezvoltarea culturii și gândirii istorice ruse din perioada amintită merită o atenție deosebită. Caracterizând personalitățile însemnate din Rusia epocii lui Petru cel Mare, Михаил Схенда i-a dedicat lui Dimitrie Cantemir următoarele rânduri: „Soarta crudă ni l-a răpit nu demult pe înțeleptul autor al operei *Istoria Creșterii și Descreșterii Imperiului Otoman*, dar ceea ce a făcut el nu-l va lăsa să moară, prelungindu-i viața și dincolo de mormânt. Și cu atât mai mult este vrednic de cinstire, cu cât, trecând peste toate grozăviile asupririi turcești, a izbutit să-și câștige slava unui om deosebit de inteligent. Opera lui va avea preț întotdeauna” [151, p. 30]. Această apreciere este deosebit de semnificativă, deoarece confirmă faptul că opera fundamentală a lui Dimitrie Cantemir, *Istoria Creșterii și Descreșterii Imperiului Otoman*, era cunoscută și răspândită în cercurile intelectuale din Rusia, în numeroase copii manuscrise, cu mult înainte de editarea ei în Anglia și Franța [2, D. 1-6; 20, p. LIX-CII].

Prin străduința fiului lui Dimitrie Cantemir – Antioh, textul original al operei menționate și traducerea lui în rusă au fost predate, la sfârșitul anilor '20 ai sec. al XVIII-lea, Academiei din Sankt Petersburg. Chiar aici, la tipografia Academiei, beneficiind de îndrumarea științifică a cunoscutului istoric G. S. Bayer, se intenționase prima ei editare în limba rusă [170, p. 155-160; 171, p. 97-101].

După aprecierile aduse lui D. Cantemir de către Михаил Схенда, au urmat zeci de ani de tăcere în legătură cu opera și viața domnului Țării Moldovei. Această tăcere,

în viziunea noastră, ar avea mai multe cauze. În primul rând, ar fi lipsa de interes al cercurilor conducătoare din Rusia pentru moștenirea istorică și literară a luminatului prinț, într-o perioadă dominată de frecvente lovături de palat. În al doilea rând, pe parcursul câtorva decenii după moartea lui Petru I, situația politică și destinul istoric al Principatelor Moldovei și Țării Românești nu figurau printre prioritățile politicii externe rusești.

Doar în ultimele trei decenii ale veacului al XVIII-lea, în urma al acutizării relațiilor politico-militare dintre Rusia și Imperiul Otoman și al implicării popoarelor din Balcani și din Principatele Moldovei și Țării Românești în războaiele dintre cele două mari puteri, în societatea rusă s-a făcut simțită necesitatea elaborării unor lucrări care să pună în lumină istoria acestor țări și a cărmuitorilor lor. Ca răspuns la cerințele social-politice, în anul 1783, la tipografia din Moscova a lui N. I. Novikov, a văzut lumina tiparului *Istoria vieții și a faptelor domnitorului moldovean Constantin Cantemir* [96]. Ceva mai târziu, în anul 1789, a fost editată și lucrarea lui Dimitrie Cantemir *Descrierea stării de odinioară și de astăzi a Moldovei* [112]. După părerea noastră, deși în titlul primei lucrări figurează numele domnitorului Constantin Cantemir, în realitate, principalul personaj al narațiunii istorice este fiul său, Dimitrie. În afară de prețioase informații biografice despre voievodul moldovean, în lucrare sunt publicate pentru prima oară documente originale, printre care și fragmente din *Jurnalul* campaniei în Persia și testamentul lui D. Cantemir [96, p. 299-310]. Trebuie să menționăm că, după edițiile respective, personalitatea și activitatea lui Dimitrie Cantemir a încetat, din nou pentru multă vreme, să fie obiectul unor cercetări de sine stătătoare dedicate principelui. Numele lui este doar amintit în diferite lucrări cu caracter general, referitoare la epoca lui Petru cel Mare și la susținătorii monarhului rus [114; 117; 127; 128; 129; 151]. Cu toate acestea, în unele dintre ele au fost publicate scrisori și documente ale domnului moldovean, adresate țarului, unor înalți demnitari ruși și membrilor Senatului [129, T. I, p. 567-577].

Un grup aparte în bibliografia vieții și operei lui Dimitrie Cantemir îl reprezintă lucrările cu caracter enciclopedic și literar apărute în sec. al XIX-lea, semnate de reputați istorici-arhiviști și oameni de litere – Николай Николаевич și Дмитрий Николаевич Бантыш-Каменский [97, T. 11, p. 34-42; 98, p. 264-362], П. П. Пекарский [129, T. 1-2] și В. Г. Белинский [100, T. 7, p. 282-285]. Datorită lor, eseurile istorice privind dinastia Cantemireștilor în Rusia, rolul și importanța lor în viața politică, științifică și culturală a societății ruse din prima jumătate a sec. al XVIII-lea au ajuns la un public larg de cititori. În aceste lucrări un loc deosebit ocupă evidențierea contribuției aduse de reprezentanții familiei Cantemir la edificarea și dezvoltarea literaturii clasice ruse, dar și la fondarea orientalisticii ruse. Lui Бантыш-Каменский – tată și fiu – și academicianului П. П. Пекарский le revine întâietatea în ceea ce privește folosirea pe larg a materialelor de arhivă în alcătuirea biografiei lui Dimitrie Cantemir, precum și în publicarea unei serii de documente menite să aducă lumină asupra activității lui politice, literare și științifice.

Nu trebuie să trecem cu vederea nici faptul că în Rusia sec. al XIX-lea majoritatea absolută a publicațiilor care prezentau biografia lui D. Cantemir nu aveau ca obiect

preponderent studierea istoriei vieții și operei domnului moldav, ci, de fapt, pe cea a mezinului său – Antioh. Biografia lui Cantemir-tatăl servea doar ca fundal sau ca preambul pentru descrierea vieții lui Antioh Cantemir, fondatorul poeziei ruse moderne, filosof și diplomat.

Academia Română a contribuit semnificativ la reanimarea numelui și moștenirii științifice a lui D. Cantemir. Grație inițiativei și susținerii substanțiale a lui Alexandru Odobescu și Bogdan Petreicuș Hașdeu, a fost lansată publicarea operelor lui D. Cantemir. Pe parcursul anilor '70-'80 ai sec. XIX au fost editate șapte volume. În aceeași perioadă, cu suportul Academiei au fost organizate expediții arheografice în arhivele de stat ale Imperiului Rus.

Cercetările istoricului român Grigore Tocilescu din anii 1877–1878 în arhivele de stat din Sankt Petersburg și Moscova au imprimat un nou impuls studierii vieții și activității domnului moldovean. Datorită eforturilor sale, au fost găsite și copiate sute de documente referitoare la istoria veche a Moldovei și a Țării Românești. O deosebită importanță au scrisorile descoperite de G. Tocilescu, adresate de către Dimitrie Cantemir suveranului rus, demnitarilor și Senatului. Copiile acestor documente au constituit, mai apoi, o colecție specială în Arhiva secției de manuscrise a Bibliotecii Academiei Române [72, p. 109-119]. Aici trebuie să remarcăm faptul că rolul lui G. Tocilescu s-a limitat doar la cel de explorator și copist, alți istorici fiind considerați pionierii cercetării documentelor cantemirene [5, Nr. 5159, p. 68]. Printre aceștia se numără și cunoscutul istoric român Ștefan Ciobanu, care a publicat la București, în 1924, lucrarea *Dimitrie Cantemir în Rusia* [24].

Publicația menționată poate fi considerată, pe drept cuvânt, un nou punct de plecare în cercetarea vieții și activității lui D. Cantemir. Cu ea începe o nouă perioadă în istoriografia cantemiriană. În primul rând, autorul a studiat, a tradus în limba română și a publicat o mare parte din corespondența domnului moldovean descoperită de G. Tocilescu. În al doilea rând, el a fost primul care a folosit documentele epistolare ca sursă principală pentru elaborarea unui studiu biografic despre Dimitrie Cantemir. Iar în al treilea rând, a fost unul dintre primii istorici români care a folosit, în studierea vieții și activității domnului moldovean, întreaga gamă disponibilă de surse și materiale publicate în țară și în străinătate. De fapt, lucrarea sa a devenit alfa și omega investigațiilor în cantemirologie, iar autorul însuși o autoritate de necontestat în acest domeniu. Apreciind meritele și contribuția lui Ștefan Ciobanu la studierea vieții și activității lui Dimitrie Cantemir, trebuie să recunoaștem și faptul că autorul nu a reușit să evite numeroase erori și inexactități în scrierea biografiei domnului moldovean. Principalul neajuns al lucrării menționate îl constituie lipsa aparatului critic: lipsesc referințe și indicații care ar specifica unde și în ce arhive, fonduri și dosare se păstrează documentele publicate. În afară de aceasta, nu toate materialele prezentate sunt autentice, deoarece editorul și-a permis libertatea de a le modifica, excluzând paragrafe întregi, indicând greșit nume și denumiri geografice, datând eronat fapte și evenimente, denaturând uneori chiar sensul documentului [164, p. 9-10, 232, 241, 249]. Departe de a fi perfectă este și calitatea traducerii – din limba rusă în limba română – a documentelor descoperite. Este necesar să remarcăm că diferitele greșeli și

inexactități comise de Șt. Ciobanu au fost preluate din ediția sa în lucrări dedicate lui D. Cantemir editate în mii de exemplare. Cu toate acestea, lucrarea analizată rămâne singura culegere solidă de documente rusești traduse în limba română, care reflectă biografia și creația lui Dimitrie Cantemir.

Studierea vieții și activității lui Dimitrie Cantemir în perioadă vizată este marcată de cercetarea fundamentală a istoricului P. P. Panaitescu, apărută la București, în anul 1958 [57]. Bazându-se pe un număr mare de documente publicate și pe cercetările predecesorilor săi, el a înscris biografia domnului Țării Moldovei în contextul evenimentelor și fenomenelor politice din primul sfert al sec. al XVIII-lea și a încercat, pentru prima dată, să prezinte istoria elaborării operelor fundamentale ale gânditorului moldovean, să dea o analiză istorică și literară detaliată a fiecăreia dintre ele. În esență, studiul în cauză poate fi considerat, fără niciun dubiu, un model remarcabil de biografie științifică. Cu toate acestea, monografia lui P. P. Panaitescu conține și o serie de inexactități și erori, generate mai ales de lipsa accesului la documentele originale ale lui D. Cantemir și de necunoașterea lor. În caz contrar, n-ar fi putut să apară afirmații de genul „așezarea moldovenilor în Ucraina în frunte cu domnul lor forma acolo un fel de stat în stat” [57, p. 127].

Departa de adevăr ni se par și opinia autorului referitor la importanța, pentru cariera lui D. Cantemir, a căsătoriei sale cu prințesa Anastasia Trubețkaia. Astfel, el arată că „Dimitrie Cantemir putea pretinde să ia parte la cârmuirea Rusiei” [57, p. 135]. În acest context, considerăm neîntemeiate și afirmațiile lui P. P. Panaitescu cu privire la legătura dintre Petru I și Maria Cantemir, care, după părerea lui, ar fi putut duce la o căsătorie [57, p. 140-141]. Afirmațiile unui cercetător cu atâta autoritate în rândul istoricilor n-ar fi putut fi fondate dacă n-ar fi existat mărturii și documente care, după părerea lui, erau demne de încredere. P. P. Panaitescu, relatând despre relațiile dintre Petru I și Maria Cantemir, în *Însemnările prințului Piotr Dolgorukov* [52], nota: „Observând atracția țarului pentru fiica cea mare a prințului Cantemir, P. A. Tolstoi a urzit într- așa fel intrigile, încât era cât pe-aici să-l despartă pe Petru I de Ecaterina și să-l căsătorească cu prințesa Maria. Dar Ecaterina l-a mituit pe medicul familiei Cantemir, grecul Grigorii Policala, care a făcut în așa fel încât tânăra să sufere un avort spontan și să nu mai poată avea vreodată copii. Cantemir tatăl a murit de inimă rea, iar Tolstoi a renunțat imediat la intriga ce-o pusese la cale...” [111, p. 71].

Vom porni de la faptul că materialul factologic oferit în *Însemnările* lui П. В. Долгоруков, oricât de original și bogat ar fi el, trebuie privit foarte critic. Asupra acestui lucru ne atrag atenția și cercetătorii operei lui П. В. Долгоруков, remarcând că „la lectura *Însemnărilor* trebuie să ținem cont de faptul că acolo unde memorialistul părăsește binecunoscutele de el, fără îndoială, subiecte de genealogie... acesta devine prizonierul părerilor și concepțiilor frecvent răspândite, referitoare la trecutul Rusiei...”, iar patima cu care el „fără urmă de jenă îi trata cu dispreț în scrierile sale pe reprezentanții familiilor nobiliare... este, de fapt, doar o răzbunare împotriva aceloră dintre ei care s-au purtat necuviincios față de el sau de înaintașii săi” [111, p. 48]. În afară de cele menționate mai sus, relatarea lui П. В. Долгоруков, conține și alte

inexactități. Contrar afirmațiilor autorului, Grigorii Polikala n-a fost niciodată medicul familiei Cantemir, deoarece din iulie 1711 a ocupat o funcție mai importantă în ierarhia socială, aceea de medic de curte al țarinei Ecaterina. Mai mult decât atât, el n-ar fi putut executa ordinul Ecaterinei, fiindcă în timpul campaniei lui Petru I în Persia, în 1722, se afla în drum spre Rusia, venind din capitala Imperiului Otoman unde se aflase câteva luni, îndeplinind o misiune diplomatică [85, p. 231-240].

O altă „invenție” a lui П. В. Долгоруков este afirmația că Dimitrie Cantemir ar fi murit „de inimă rea”, din cauza căsătoriei zădărnice dintre fiica sa și împăratul rus [111, p. 71]. După cum se știe, domnul moldovean a murit la 21 august 1723, în alt loc și din cu totul altă cauză, nicidecum legată de eșecul căsătoriei fiicei sale. De asemenea, constatăm că fanteziile autorului menționat, la tema posibilei căsătorii a lui Petru I cu Maria Cantemir, și-au găsit un continuator în persoana Елизаветей Трубецкая, unul dintre istoricii familiei Trubețkoi [152]. Folosind din plin ca sursă istorică scrierile lui П. В. Долгоруков, ea le-a completat cu propriile plâsmuiri. Mărturiile contemporanilor și alte documente de epocă ne conving că Ecaterina era prietenul, tovarășul și colaboratorul lui Petru. Scrisorile păstrate confirmă apropierea sufletească între cei doi. Soția țarului îi urmărea succesele, trăia alături de el bucuriile și eșecurile, știa să glumească cu el, să-l liniștească în minutele de iritare extremă sau în cele provocate de dureri [103, p. 640].

Printre alte probleme controversate prezente în cartea lui P. P. Panaitescu se numără și afirmațiile sale referitoare la datarea scrierii și publicării unora dintre operele gânditorului și omului politic moldovean. Astfel, după părerea istoricului, *Istoria Creșterii și Descrășerii Imperiului Otoman* ar fi fost scrisă la începutul Războiului austro-turc din 1716–1718, în timpul căruia „fostul domn al Moldovei a încercat zadarnic (...) să-i atragă și pe ruși în război împotriva Porții, în vederea eliberării Moldovei” [57, p. 175].

Nu punem nicidecum la îndoială scopurile nobile ale lui Dimitrie Cantemir de a sprijini, în măsura posibilităților, eliberarea patriei sale de sub dominația străină. Însă e puțin probabil ca prin intermediul unei lucrări științifice, oricât de genială ar fi fost ea, Rusia ar fi putut fi determinată să pornească un nou conflict armat împotriva Imperiului Otoman, când mai continua încă îndelungatul război cu Suedia. În completarea celor spuse mai sus, menționăm că în decursul anilor 1716–1718 pe Insulele Åland din Marea Baltică trimișii diplomați ai Rusiei și cel al Suediei au purtat tratative intense pentru încheierea păcii. În afară de aceasta, documentele de care dispunem confirmă că niciuna dintre operele lui Dimitrie Cantemir, elaborate în Rusia, nu putea fi scrisă fără a fi comandată și aprobată ulterior de către suveran [83, p. 56-57]. Totodată, documentele de arhivă, descoperite de noi, atestă că lucrarea menționată a fost terminată de-abia spre sfârșitul anului 1718. Apoi, la ordinul monarhului rus, a fost tradusă în limba rusă din originalul latin. Traducerea i-a fost încredințată lui Dimitrii Grozin [28, p. 503], traducătorul oficial al Sfântului Sinod. În anul 1719, „... traducerea „Istoriei...” a fost terminată și i-a fost înmănată Majestății Sale...” [164, p. 77]. Scopul acestei lucrări fiind aducerea informației mai ample monarhului rus și demnitarilor de stat despre trecutul și prezentul potențialului lor inamic.

După P. P. Panaitescu, cercetarea problemei a fost preluată, în știința istorică românească, de către Virgil Cândea [11, p. V-XXXI; 12, p. VII-LXX; 14, nr. 2, p. 15-41; 15, p. XVII-LVII; 16, p. 15-99; 17, p. VII-LXX; 18, p. V-XXXI; 19, p. LIX-CII] și Paul Cernovodeanu [20, p. 143-152; 21, nr. 9, p. 98-107; 23, Tom XXIX, p. 239-249], teameinici cunoscători ai arhivelor epocii.

Datorită investigațiilor întreprinse de cei doi, cercetarea moștenirii literare și științifice lăsate de marele învățat a căpătat un nou impuls. A fost acordată o deosebită atenție pregătirii și editării operelor filosofice, istorice și literare ale lui Dimitrie Cantemir [7; 9; 10; 11; 13], precum și sublinierii rolului și aportului său la cunoașterea istoriei și culturii civilizației islamice [11; 12; 60]. Meritul acestor autori constă în încercarea de a studia și a analiza procesul formării concepțiilor filosofice și social-politice ale lui D. Cantemir, în contextul tradiției științifice europene și otomane de la sfârșitul sec. al XVII-lea – primul sfert al sec. al XVIII-lea.

O contribuție reală la cercetarea moștenirii creatoare a lui Dimitrie Cantemir o au descoperirile academicianul Virgil Cândea în arhivele și bibliotecile din Statele Unite ale Americii. Descoperirea de către acesta a manuscrisului latin al *Istoriei Creșterii și Descreșterii Imperiului Otoman* la Biblioteca Universității Harward, la mijlocul anilor '80 ai secolului trecut, este considerată una dintre cele mai importante în cantemirologie [7, p. XVII-LVII]. Analiza acestui text a confirmat concluzia cercetătorului că în fața sa se afla varianta definitivă a acestei opere fundamentale.

Recunoscând importanța istorică a descoperirii manuscrisului, considerăm, totuși, insuficient argumentat faptul că anume D. Cantemir a intervenit cu redactări în textul de la Harward. Ar fi putut oare Dimitrie Cantemir, după ce traducerea operei sale a fost remisă țarului, să mai adauge corectări, completări și modificări la forma definitivă a textului, după cum afirmă cunoscutul istoric-cantemirolog V. Cândea? Teoretic – da, în realitate însă faptul este îndoielnic, ceea ce poate fi demonstrat cu următoarele argumente. În primul rând, lipsa oricărei corespondențe pe această temă între Petru I sau secretarul său personal A. V. Makarov și Dimitrie Cantemir, în care să fi fost formulate observații sau indicații care ar fi impus o nouă variantă sau completări din partea autorului. Trebuie reținut și faptul că monarhul rus era un cititor foarte atent și critic, care se ocupa foarte riguros de tot ce urma a fi publicat și difuzat în țară. În al doilea rând, practic, imediat după *Istoria... Imperiului Otoman* Petru I i-a cerut lui D. Cantemir să scrie o altă lucrare – *Sistemul sau întocmirea religiei mahomedane*, elaborarea căreia, de asemenea s-a aflat sub supravegherea directă și protecția țarului, până la tipărirea ei, în decembrie 1721. Pe lângă acestea, căsătoria cu prințesa A. Trubețkaia, stabilirea la Petersburg, schimbarea modului de trai liniștit și patriarhal la moșie cu viața agitată din capitală, numirea fostului domn moldovean în calitate de membru al Senatului Guvernamental, în 1721, și atribuirea rangului de consilier de taină l-au determinat să-și dedice cea mai mare parte a timpului rezolvării chestiunilor ce țineau de viața administrativă și politică, pentru activitatea culturală rămânându-i foarte puțină vreme. În al treilea rând, trebuie luat în considerare și faptul că manuscrisul lui Dimitrie Cantemir, remis Colegiului pentru Afaceri

Externe spre a fi tradus, nu i-a fost înapoiat autorului, rămânând spre păstrare în arhiva acestei instituții de stat [79a, p. 166].

Anterior am arătat că la sfârșitul anilor '20 ai sec. al XVIII-lea textul lucrării lui D. Cantemir, răspândit în numeroase copii, era bine cunoscut în cercurile științifice din Rusia. În afară de Михаил Схенда, de acesta dispuneau fiul său, Antioh Cantemir, I. Ilinski-Iaroslaveț și G. Bayer [28, p. 559-567; 40, p. 192-207; 79a, p. 166]. Cel din urmă a jucat un rol deosebit în soarta moștenirii istorice a lui Dimitrie Cantemir [79a, p. 166-168]. Este binecunoscută contribuția sa la scrierea și pregătirea editării *Istoriei vieții și faptelor domnului moldovean Constantin Cantemir* [96]. Mai puțin cunoscute sunt informațiile despre munca depusă de G. Bayer la redactarea și pregătirea pentru tipar a celeilalte opere fundamentale a lui Dimitrie Cantemir – *Istoria Creșterii și Descrășterii Imperiului Otoman*. Însă cercetarea acestei probleme ar putea face lumină și în problema paternității manuscrisului descoperit de către Virgil Cândea.

Studiind câțiva ani la rând la Universitatea de pe lângă Academia de Științe din Sankt Petersburg, Antioh Cantemir a întreținut legături deosebit de strânse cu conducerea și profesorii acesteia, pe care le-a păstrat apoi de-a lungul întregii sale vieți. Relații apropiate a avut și cu profesorul Christian-Friedrich Gross, Gottlieb (Teofil) Siegfried Bayer [102, T. 2, p. 658], precum și cu bibliotecarul I. D. Schumacher [146, p. 534-536]. Trebuie subliniat faptul că după ce, la începutul anului 1728, curtea imperială și împreună cu aceasta medicul monarhului și primul președinte al Academiei, L. Blumentrost, s-au mutat la Moscova, „domnului bibliotecar I. D. Schumacher i-au fost transmise practic toate împuternicirile și conducerea deplină a Academiei de științe” [119, p. 136].

Între anii 1728 și 1730, Antioh Cantemir, în calitate de ofițer al regimentului Preobrajenski, se afla la Moscova, fiind în serviciul palatului unde se stabilise tânărul împărat Petru al II-lea. Din această perioadă datează cea mai intensă corespondență dintre Antioh și conducerea Academiei, inclusiv cea referitoare la publicarea manuscrisului tatălui său [170, p. 156-158; 171, p. 97-101].

În scrisoarea către I. D. Schumacher, din 24 februarie 1729, el se adresează bibliotecarului Academiei cu următoarele cuvinte: „... consider de datoria mea să vă mulțumesc din toată inima pentru străduința dumneavoastră de a publica cartea cu scrierile părintelui nostru vrednic de pomenire. Această carte poate că nu poartă în ea o prea mare înțelepciune, dar conține istorisiri interesante despre țări mult îndepărtate de noi. Nădăjduiesc că mulți vor dori să o aibă. Și, la indicațiile dumneavoastră, am vorbit ieri și cu domnul Plumendrost (L. L. Blumentrost, dar așa apare în text – precizările noastre, V. Ț.) și s-a arătat mulțumit de ea...” [171, p. 159]. În continuarea scrisorii, dorind să dea operei tatălui său obiectivitate și o mai mare greutate științifică, deoarece „în această lucrare nu sunt greșeli care ar opri-o de a fi prezentată lumii savante”, Antioh Cantemir îl anunța pe I. D. Schumacher că „... îl va ruga pe domnul Bayer (știindu-l bun cunoscător al antichității și orientalisticii) să o citească pe toată și, acolo unde va găsi de cuviință, să se simtă liber de a face adăugiri, spre a o desăvârși. Și de va dori, să adauge note, explicații, indexuri și tot ceea ce va crede

că este necesar” [171, p. 159]. Antioh îl mai informează pe bibliotecarul Academiei de necesitatea editării lucrării menționate cu „o dedicație scrisă de domnul Bayer și adresată suveranului” [171, p. 159].

Suntem înclinați să credem că G. Bayer, așa cum s-a întâmplat în cazul *Istoriei vieții și activității lui Constantin Cantemir* sau cu *Descrierea Zidului Caucazian* [26, vol. I, p. 425-463], a dat curs rugămintii lui Antioh și a analizat minuțios manuscrisul transmis lui de către I. Ilinski, în anul 1729. Astfel, considerăm că este posibil ca V. Căndea să nu fi descoperit textul original al *Istoriei Creșterii și Descreșterii Imperiului Otoman* a lui D. Cantemir, ci o variantă a acesteia, consultată și completată de mâna unui alt eminent istoric al sec. al XVIII-lea – G. T. Bayer [31, p. 97-101].

Printre cercetătorii români care au contribuit considerabil la studierea vieții și activității științifice a gânditorului, savantului și principelui moldovean se numără Ecaterina Țarălungă [70; 71, p. 24-25], Paul Cernovodeanu [20; 21; 22; 23], Ștefan Lemny [46], Mihai Maxim [50; 51], Andrei Pippidi [60] și alții. O trăsătură distinctivă a investigațiilor acestora o constituie evidențierea principalelor repere ale biografiei lui Dimitrie Cantemir, pe fundalul larg al evenimentelor istorice, politice și militare din Imperiul Otoman, Țara Moldovei și Țara Românească, Imperiile Habsburgic și Rus al căror contemporan sau participant activ a fost D. Cantemir. Analiza literară și istorică a operelor fundamentale ale lui Dimitrie Cantemir, realizată de autoare, examinarea lor în cadrul proceselor și direcțiilor filosofice și literare existente în țările Europei timpului său, capătă o semnificație aparte. Nu pot fi trecute cu vederea nici cercetările în domeniul moștenirii intelectuale a lui D. Cantemir semnate de cunoscuți istorici români din a doua jumătate a sec. al XX-lea, precum Dan Slușanschi [10; 13], Andrei Pippidi [59, p. 83-96], Stela Toma [9], Paul Păltănea [58] și alții. Acestea au adus un aport esențial la completarea paginilor necunoscute din biografia lui D. Cantemir, la examinarea alegerii lui ca membru de onoare al Academiei din Berlin, la activitatea sa ca domn al Moldovei sau la cea de istoric al *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor* ș.a. Grație eforturilor lor, au văzut lumina tiparului *Istoria ieroglifică, Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor, Viața lui Constantin Cantemir...* ș.a., cu studii introductive, ample comentarii științifice și un bogat aparat critic.

Singurul element problematic care se regăsește în lucrările acestor erudiți cercetători ai biografiei lui Dimitrie Cantemir este baza limitată de surse pe care au avut-o la dispoziție. Cu excepția documentelor publicate de către Ștefan Ciobanu [24] și ale celor păstrate în arhiva Bibliotecii Academiei Române, aduse din Rusia de Gr. Tocilescu [5], nu vom găsi în studiile și articolele lor materiale noi din Arhivele din Rusia, Ucraina, Turcia, Austria sau Franța. Or, utilizarea acestor documente în cercetarea vieții și activității lui Dimitrie Cantemir i-ar fi ajutat pe autori să acopere multe pete albe și să evite inexactitățile.

Un capitol aparte în problema cercetată îl constituie investigațiile istoricilor, filozofilor și oamenilor de litere din RSS Moldovenească. Primele lor publicații despre viața lui D. Cantemir, despre rolul și influența lui asupra evoluției istorice și politice a Țării Moldovei, a relațiilor moldo-ruse, a vieții științifice și culturale a Rusiei și a

Imperiului Otoman au avut un caracter publicistic. Totuși, odată cu consolidarea și dezvoltarea calitativă a științei istorice din Moldova, interesul pentru cercetarea moștenirii literare și a activității politice a lui Dimitrie Cantemir s-a constituit treptat într-o direcție de cercetare științifică distinctă. În articolele și monografiile istoricilor P. Энгельгард [179], Н. Кириченко [115], V. Ermuratski [31], Н. Мохов [124; 125], V. Coroban [27], А. Бабий [95], D. Dragnev [30] au fost studiate aspecte care țin de istoria semnării de către Petru I și cancelarul G. Golovkin a *Diplomei* transmise domnitorului moldovean, în aprilie 1711, a actului considerat a fi documentul oficial care a încheiat alianța politico-militară dintre Rusia și Moldova, dar și de aspectele referitoare la participarea lui Dimitrie Cantemir la Campania de la Prut și la rolul său în adâncirea și întărirea relațiilor multilaterale moldo-ruse. Celebrarea a 300 de ani de la nașterea lui Dimitrie Cantemir a dat un nou impuls căutărilor de documente și materiale încă necercetate, care ar putea dezvălui diferite laturi ale vieții și activității lui, precum și ar merita editarea unor studii cu caracter general sau special [27; 116; 122; 126]. În contextul acestei aniversări, tema vieții și activității cărturarului moldovean a trecut din categoria celor secundare, sporadice, în categoria celor prioritare pentru știința istorică din RSSM.

Grație eforturilor savanților din Republica Moldova, au fost studiate și incluse în circuitul științific numeroase surse și materiale de arhivă, care au permis cercetarea unor aspecte ale biografiei și activității gânditorului moldovean până atunci insuficient studiate sau total necunoscute. Prin eforturile lui V. Potlog a fost studiat aportul lui Dimitrie Cantemir la dezvoltarea științei istorice europene din prima jumătate a sec. al XVIII-lea, precum și destinul moștenirii sale științifice [62; 63; 64; 131; 132].

O contribuție considerabilă la studierea biografiei principelui moldav o au publicațiile istoricului С. В. Фомин [153-159]. Unul dintre meritele incontestabile ale acestui autor este că a găsit și a introdus în circuitul științific un set de documente referitoare la perioada șederii lui Cantemir în Rusia [159, p. 137-138, p. 143-144]. Trebuie subliniat în mod deosebit rolul lui С. В. Фомин în studierea unor teme noi, precum necropola și iconografia Cantemireștilor, precizarea locurilor din Moscova și din Sankt Petersburg unde s-a aflat și a locuit Cantemir [155, p. 142-147; 153, p. 173-176; 158, p. 226-240]. Trebuie să remarcăm faptul că publicațiile referitoare la domnul moldovean și familia sa, semnate de acest talentat scriitor și minuțios cercetător, au un caracter fragmentar, nefiind cuprinse într-o lucrare de proporții.

În ultimele trei decenii, în studiile lui A. Eșanu este analizată detaliat și din varii perspective istoria și circumstanțele scrierii și editării uneia dintre lucrările fundamentale ale lui Dimitrie Cantemir *Descrierea Moldovei* [33; 34, p. 168-192; 35, p. 126-133; 37, p. 137-142; 40; 77]. Tot lui îi aparține și ideea realizării unei monografii colective, dedicate dinastiei Cantemireștilor. Această lucrare, care însumează toată informația disponibilă referitoare la Cantemirești, începând cu primele mențiuni ale acestui nume și până la ultimii reprezentanți ai familiei, a văzut lumina tiparului în anul 2008, când s-au aniversat 335 de ani de la nașterea lui Dimitrie Cantemir și 300 de ani de la nașterea fiului său, Antioh [28]. O contribuție științifică însemnată

au adus-o și numeroasele lucrări ale lui Andrei și Valentina Eșanu [13; 28; 33; 34, p. 168-192; 35, p. 126-133; 36; 37, p. 137-142; 38; 39; 40], care acoperă o gamă largă de teme și direcții ale cantemirologiei contemporane. Grație eforturilor celor doi și a promovării personalității și moștenirii intelectuale a lui Dimitrie Cantemir în mediul științific european, Chișinăul a devenit un centru neoficial al cercetării competente și complexe a biografiei principelui moldovean și învățatului de talie europeană.

În ultimele decenii viața și moștenirea științifică a principelui Țării Moldovei a devenit obiectul unor substanțiale studii semnate atât în Republica Moldova [3, p. 32-43; 32, p. 57-79; 53] și România [46; 47, p. 32-35; 50, p. 125-138; 51, p. 73-81], cât și în Rusia [95; 107; 121, p. 180-184; 134; 149; 160], Turcia [25, p. 19-54; 69, Cilt I, p. 18-55; 73, p. 120-127; 79], Grecia [49, p. 82-87], Franța [46a] și Germania [6, 91a]. Datorită acestora s-a extins semnificativ aria geografică a căutării de documente referitoare la viața și activitatea lui D. Cantemir. În plus, aceste studii au permis abordarea și clarificarea unui șir de probleme tratate anterior foarte puțin sau deloc. Printre acestea sunt și legăturile științifice ale domnului moldovean cu Academia din Berlin [28, p. 254-265; 61, p. 825-847; 68, p. 75-81], apartenența lui la loja masonică a rozencrucienilor [6, p. 80-87; 55, p. 216; 67, p. 11-12], implicarea lui în lupta politică pentru tronul Moldovei, proiectarea și construirea de clădiri laice și biserici etc.

Merită apreciere lucrarea lui П. Густерин care, pentru prima dată în istoriografia rusă, a pus problema locului și rolului lui Dimitrie Cantemir în crearea școlii ruse de orientalistă [107, p. 66]. Justificată apare concluzia autorului, și anume: că trebuie să vedem în Dimitrie Cantemir „cel mai mare osmanist și balcanist din secolul al XVIII-lea” [107, p. 39]. Însă nu putem trece cu vederea o serie de afirmații ale istoricului rus, pe care cu dificultate le-am putea accepta. În primul rând, trezește îndoieli datarea lucrărilor gânditorului moldovean. Astfel, conform părerii acestuia, Cantemir este autorul a două tratate de muzică: *Kitâbu, Ilmi'l-Müsiki, alâ vechi'l-Hurüfât* (*Carte despre știința muzicii și a notării cu litere*) și *Tarifü ilmi musiki ala vegni maksus* (*Scurtă explicație a teoriei muzicii*). Primul ar fi fost scris în anul 1693 și ar fi fost oferit în dar sultanului Ahmed al II-lea [107, p. 17]. Dar e mai greu de admis că D. Cantemir, un tânăr care se afla în capitala Imperiului Otoman de mai puțin de trei ani, preocupat intens de învățarea limbilor străine, de studierea cărților sfinte, a matematicii și a altor științe, ar fi putut analiza, generaliza și expune în două volume istoria și teoria muzicii otomane. În afară de aceasta, până la începutul lunii aprilie a anului 1693 el se afla departe de capitala Sublimei Porți [79a, p. 38].

Astfel, constatările de mai sus demonstrează convingător că unica informație veridică este cea conform căreia tratatul lui D. Cantemir *Kitâbu, Ilmi'l-Müsiki, alâ vechi'l-Hurüfât* a fost finisat către anul 1703 și a fost oferit în dar sultanului Ahmed al III-lea în zilele ceremoniilor legate de urcarea sa pe tronul Imperiului Otoman. În lista inexactităților și greșelilor trebuie inclusă și afirmația autorului, precum că „în anul 1700 Cantemir a stabilit strânse legături de prietenie cu ambasadorul Rusiei la Istanbul Piotr Tolstoi” [107, p. 18]. Să știe însă că P. Tolstoi a fost numit

ambasador în Turcia abia în noiembrie 1701 și a ajuns la destinație în orașul Adrianopol (astăzi Edirne, Republica Turcia), unde se afla sultanul Mustafa al II-lea la reședința sa de vară, de-abia la 29 august 1702 [145, p. 81]. P. Gusterin comite și altă eroare. În timp ce actele oficiale atestă cununia lui Dimitrie Cantemir cu prințesa Anastasia Trubețkaia, în ianuarie 1720 [164, p. 78], istoricul rus afirmă că acest eveniment ar fi avut loc cu doi ani înainte [107, p. 47].

Printre publicațiile istoricilor ruși contemporani, care au studiat viața și activitatea lui Dimitrie Cantemir, merită a fi analizate lucrările lui В. Возгрин. Ar fi exagerat dacă i-am atribui cercetătorului titlul de cantemirolog, deoarece printre lucrările sale nu se găsește niciuna dedicată exclusiv personalității domnului moldovean. Însă, în publicațiile acestui autor, referitoare la relațiile internaționale din primul sfert al sec. al XVIII-lea și la destinul istoric al tătarilor din Crimeea [104], numele de familie al domnului moldav figurează, de mai multe ori, ca subiect al cercetării. Trebuie să precizăm că numeroase detalii și caracterizări ale lui В. Возгрин cu privire la personalitatea lui D. Cantemir sunt foarte departe de adevărul istoric. De altfel, această observație este valabilă și pentru informațiile prezentate de autor în ceea ce privește situația politică și realitățile acelor vremuri. Absolut nefondată este afirmația cercetătorului din Sankt Petersburg precum că: „Țara Moldovei era un pașalâc al Imperiului Otoman” [105, p. 243]. Este de neînțeles pe ce se bazează afirmația sa că „liderii politici ai Moldovei erau, în marea lor majoritate, de confesiune musulmană...” [105, p. 243], pe când, conform obiceiurilor juridice moldovene de atunci, musulmanilor le era interzisă șederea permanentă pe teritoriul țării; mai mult decât atât, nu aveau nici dreptul de a deține proprietăți imobiliare în țară. În ceea ce-l privește pe Dimitrie Cantemir, autorul admite un număr atât de mare de inexactități, încât acestea par a fi mai degrabă rodul unei fantezii bogate și nicidecum al unei cercetări istorice obiective. Conform celor afirmate de către В. Возгрин, „D. Cantemir aflându-se timp îndelungat la Istanbul... a deținut funcții înalte la curtea sultanului” [105, p. 243-244]. Până în prezent nu a fost găsit niciun act care ar confirma îndeplinirea de către Cantemir a vreunei funcții în serai.

Printre afirmațiile lui В. Возгрин, lipsite de orice temei și argumente, se numără și cea conform căreia, în toamna anului 1710, hanul Crimeei, Devlet Giray le-a dat mită turcilor pentru Dimitrie Cantemir, descendent al unei vechi dinastii tătaro-mongole, care ar coborî direct din „marele străbun” – Tamerlan...” [105, p. 243-244]. Putem presupune că hanul tătar i-ar fi împrumutat bani lui Dimitrie Cantemir, deoarece aceasta era o practică frecventă a претенdenților la tronurile Moldovei și Valahiei. Lucru valabil și pentru viitorul domnitor moldovean. În unul dintre memoriile sale, adresate lui Petru I, el menționa că „la Țarigrad se cer bani mulți pentru a primi Țara Moldovei, fiind împrumutați pentru aceasta bani și de la creștini” [164, p. 128]. A crede însă că hanul Crimeei a plătit tribut sau a dat mită Marelui Vizir pentru un ghiaur, în scopul dobândirii tronului de către acesta, ar fi culmea ignorării realității istorice și a normelor de comportament existente. Departe de adevăr este și afirmația istoricului rus cu privire la faptul

că „Dimitrie Cantemir a luat parte la campaniile militare ale hanului tătar Devlet Giray” [104, p. 244]. Nu dispunem în prezent de mărturii directe sau indirecte care ar putea confirma participarea voievodului moldovean, în primăvara anului 1711, la raidurile de pradă ale tătarilor din Crimeea pe malul drept al Niprului. Este discutabilă și versiunea lui B. Возгрян referitoare la originile Cantemireștilor. Conform cercetărilor de ultimă oră ale istoricilor preocupați de această problemă, Cantemireștii nu se trag dintr-un vechi neam tătar, ci provin din mediul militar al Țării Moldovei [28; 39]. Legătura genealogică directă cu marele Tamerlan nu este nimic altceva decât o mitologizare a originii lui Cantemir și dorința de a-i conferi statutul de reprezentant al unei vechi dinastii eroice.

Printre publicațiile dedicate biografiei lui Dimitrie Cantemir, apărute recent în Rusia, semnalăm și cele ale lui М. Рыженков [147, p. 6-13]. Bazându-se pe documente din arhiva rusă de acte vechi, autorul a studiat unele aspecte ale vieții lui D. Cantemir în Rusia, în special istoria căsătoriei principelui moldav cu A. Trubețkaia, relațiile fiicei Maria cu Petru I ș.a. Totodată, fără a aduce argumente convingătoare, autorul susține că D. Cantemir ar fi solicitat efectuarea unor studii de anatomie la o școală de medicină, imediat după căsătorie [147, p. 9]. Nu este cazul să intrăm în polemică cu istoricul rus referitor la această problemă, discutată de noi în mai multe materiale publicate [83]. Ne limităm doar la câteva observații. Este greu de înțeles care ar fi fost sensul și scopul ca un învățat de renume, membru titular al Academiei din Berlin, să facă în Rusia „școală de anatomie”, care de-abia fusese înființată? Se pune și altă întrebare: de ce anume acum, și nu mai devreme, a apărut această idee? De altfel, nici până, nici după acest moment, în nicio scrisoare adresată lui Petru I, D. Cantemir nu abordează tema studiilor de anatomie. Printre altele, autorul afirmă că profesorii greci ai lui Cantemir, Anastasios Condoidi și Anastasios Nousios, nu sunt nicidecum persoane diferite, ci una și aceeași persoană [147, p. 12]. Materialele pe care le deținem contrazic această afirmație. După cum se cunoaște, Anastasios Condoidi a plecat în Rusia în anul 1711, însoțind familia Cantemir, unde a făcut o carieră duhovnicească deosebită, fiind ales episcop [174, p. 68]; a decedat în anul 1736. În ceea ce-l privește pe Anastasios Nousios, acest învățat și-a continuat activitatea didactică și religioasă la Constantinopol, unde s-a stins din viață în luna decembrie a anului 1725 [48, p. 345]. Așadar, după cum o dovedesc faptele, acești doi dascăli nu puteau fi nicidecum una și aceeași persoană.

Un deosebit interes prezintă lucrările lui В. А. Арамонов, în care sunt oglinzite diferite probleme ale situației internaționale din preajma și în timpul campaniei de la Prut din 1711 [91b], precum și unele aspecte ale vieții lui D. Cantemir în Rusia [3, p. 32-43]. Grație noilor documente descoperite și introduse de el în circuitul științific, s-a susținut ideea noastră că din anul 1714 începe o nouă perioadă a vieții și activității lui D. Cantemir în Rusia.

Astfel, din cele arătate, observăm că cercetarea vieții și activității lui D. Cantemir pe diverse planuri s-a aflat în centrul atenției istoricilor din diferite țări încă din sec. al XVIII-lea, cunoscând **trei perioade** mari.

Prima perioadă cuprinde sec. al XVIII-lea – începutul anilor '20 ai sec. al XX-lea. Specificul ei constă în apariția primelor lucrări istorice despre gânditorul moldav și, foarte rar, a publicărilor de documente legate de viața lui. Însă viața personală, activitatea politică, științifică și literară a lui Cantemir nu a reprezentat, în respectiva perioadă, un subiect distinct al studiilor științifice. Adesea, în lucrările istorice cu caracter general, consacrate domniei lui Petru cel Mare sau Campaniei de la Prut, persoana principelui învățat este doar consemnată. În mai multe cazuri, biografia lui D. Cantemir apare doar ca fundal sau preambul pentru biografia mezinului său – Antioh Cantemir, unul dintre întemeietorii poeziei ruse moderne. Un alt element definitoriu pentru prima perioadă a cantemirologiei este apariția numeroaselor erori și inexactități cu privire la biografia principelui moldav. Unele dintre ele se datorează lui D. Cantemir însuși, altele sunt rodul imaginației biografilor săi.

A doua perioadă în istoria problematicii de cercetare cuprinde începutul anilor '20 – începutul anilor '70 ai sec. al XX-lea. Spre deosebire de etapa anterioară, aceasta este caracterizată printr-un spectru larg de studii științifice speciale dedicate biografiei lui Dimitrie Cantemir. Totodată, în acești ani se pun bazele publicării documentelor și manuscriselor principelui, descoperite în arhive. Specific acestei perioade este faptul că întreaga biografie și activitatea complexă a marelui cărturar au fost considerate și tratate de către cercetătorii istoriei și literaturii atât române, cât și sovietice, prin prisma valorii și în limitele lor naționale. Lucru care, în mare parte, îngustează și diminuează în timp și spațiu ponderea și rolul acestei personalități enciclopedice universale în dezvoltarea culturii și științei europene.

A treia perioadă se conturează la începutul anilor '70 ai secolului trecut și continuă până în prezent. Atât după conținutul cercetărilor și al studiilor întreprinse în acest timp, cât și după numărul și aria geografică a lucrărilor editate, perioada respectivă se deosebește esențial de cele precedente. În primul rând, datorită cercetărilor arhivistice, mai cu seama prin efortul competitorului, au fost descoperite și introduse într-un larg circuit științific multe documente noi, inedite, scrise de Dimitrie Cantemir sau adresate lui, ceea ce a îmbogățit esențial baza documentară a problemei. În al doilea rând, s-a schimbat radical perceperea rolului și a importanței lucrărilor lui D. Cantemir pentru viața intelectuală și civilizația europeană a sec. al XVIII-lea. Grație cercetărilor științifice și publicării operelor sale, personalitatea lui a depășit, ca esență și valoare, hotarele naționale. În al treilea rând, au apărut alte noi monografii, culegeri de studii și documente dedicate biografiei, activității politice și științifice a lui D. Cantemir care au fost puse la baza investigațiilor noastre. În același context se înscriu și numeroasele conferințe și simpozioane științifice de cantemirologie, organizate la nivel internațional, regional și național.

2. IZVOARE ISTORICE PRIVIND VIAȚA ȘI ACTIVITATEA LUI DIMITRIE CANTEMIR

Una dintre caracteristicile distinctive ale cantemiologiei contemporane este absența unei ample cercetări și analize a izvoarelor și documentelor referitoare la viața și activitatea domnului moldovean [90, p. 35-45]. Printre cauzele acestor lacune cea mai evidentă este dispersarea, în spațiu și timp, a documentelor care reflectă biografia sa. În decursul celor 300 de ani care au trecut de la stingerea din viață a lui D. Cantemir, în diferite țări din Europa și Asia au fost publicate puține memorii și documente de arhivă care să prezinte direct sau indirect biografia remarcabilului gânditor și iluminist al sec. al XVIII-lea. Editate în tiraje mici și devenind demult rarități bibliografice, aceste documente nu au permis cercetătorilor să adune toate datele într-o singură bază de surse care, astfel, ar fi putut oferi posibilitatea cercetării și utilizării lor complexe. Pe de altă parte, există un volum impunător de informații neincluse în circuitul cercetării biografiei vieții private și a celei publice a lui D. Cantemir. Este vorba despre numeroasele documente păstrate în arhivele din Rusia, Turcia, Ucraina, Austria, Suedia și din alte țări, care ar putea clarifica mai multe evenimente din viața principelui moldav, puțin cunoscute sau cu totul necunoscute.

În opinia noastră, documentele referitoare la biografia lui D. Cantemir din timpul aflării lui în Imperiu Otoman, în Țara Moldovei și în Rusia pot fi împărțite în trei mari categorii, care includ atât pe cele inedite, cât și materialele publicate. Deși numărul de documente și materiale despre viața și activitatea multilaterală a lui D. Cantemir, deja publicate, este unul semnificativ, acestea nu sunt suficiente pentru completarea lacunelor și îndepărtarea „petelor albe” din biografia lui. Unul dintre cele mai prețioase izvoare pentru cercetarea și clarificarea problemelor contradictorii și insuficient studiate ale vieții și biografiei politice, dar și ale operei principelui moldav și luminațului prinț rus, rămân **arhivele**. Dificultatea identificării documentelor legate direct sau indirect de D. Cantemir și familia sa constă în faptul că acestea nu se păstrează într-o arhivă sau fond special. Răspândirea lor prin diverse arhive din Rusia, Ucraina și Turcia este foarte largă.

Dintre arhivele rusești în care sunt concentrate cele mai multe documente referitoare la istoria relațiilor moldo-ruse din primul sfert al sec. al XVII-lea, precum și cele în legătură cu șederea și activitatea familiei Cantemir în Rusia, face parte și Arhiva de Stat de Acte Vechi a Rusiei. În cadrul acestei arhive există un fond aparte [136, Fondul 1374] – Cantemir, în care se păstrează câteva sute de dosare cu documente referitoare la toți reprezentanții acestei familii care au trăit în Rusia pe parcursul sec. al XVIII-lea și începutul celui de al XIX-lea.

Majoritatea absolută a materialelor păstrate acolo oglindesc activitatea administrativ-economică de pe proprietățile Cantemireștilor: acte de vânzare-cumpărare și de donație de terenuri, sate și țărani șerbi, acte de recensământ, acte de moștenire etc. Mai mult decât atât, aproape toate aceste documente, cu foarte mici excepții, se referă la viața și activitatea urmașilor direcți ai lui D. Cantemir și mai puțin la D. Cantemir

însuși. Cu toate acestea, documentele aflate în fondul menționat ne oferă posibilitatea să reconstituim retrospectiv multe detalii despre condițiile achiziționării diferitelor proprietăți de către D. Cantemir; informații despre conflictele și procesele legate de dreptul de succesiune, precum și despre legalitatea tranzacțiilor efectuate de membrii familiei.

Deosebit de importante pentru cercetarea vieții și activității lui Dimitrie Cantemir în Rusia sunt fondul 9 (Cabinetul lui Petru cel Mare) și fondul 248 (al Senatului Guvernamental) din aceeași arhivă. Ele conțin multe din originalele numeroaselor acte ale domnului moldovean, corespondența lui personală și oficială cu suveranul rus și cu soția acestuia Ekaterina, cu A. V. Makarov, secretarul Cancelariei personale a lui Petru I [76, p. 119-124]. Corespondența lui D. Cantemir, păstrată în aceste fonduri, oferă o posibilitate unică de completare a numeroaselor lacune din biografia personală și oficială a principelui, de depășire a erorilor și inexactităților, a miturilor și legendelor acumulate de-a lungul secolelor [168, p. 14-20].

În fondul Senatului Guvernamental se păstrează documente și scrisori ale lui D. Cantemir care se referă, pe de o parte, la chestiuni de ordin personal – plata salariului anual, îndeplinirea dispozițiilor țarului cu privire la atribuirea de proprietăți mobile și imobile fostului voievod și compatrioților săi, la scutirea țăranilor de obligația recrutării, lichidarea datoriilor, cereri personale ale lui D. Cantemir adresate țarului și țarinei, mesaje de felicitare cu diferite ocazii etc. Pe de altă parte, sunt depozitate și documente care reflectă chestiuni de stat – înștiințări cu privire la situația din provinciile și principatele supuse Imperiului Otoman; pregătirile și mișcările oștilor turcești; starea de spirit a creștinilor din Imperiul Otoman; propuneri pentru îmbunătățirea producției de mărfuri importante strategic; opinii cu privire la proiectele regulamentelor și legilor de stat etc.

Alături de fondurile menționate din Arhiva de Stat de Acte Vechi a Rusiei, un loc deosebit în cercetarea biografiei lui D. Cantemir îl ocupă și fondul 128 (A. D. Menșikov), în care se păstrează o parte a corespondenței lui cu serenissimul principe A. D. Menșikov, cel care, după cum scria A. S. Pușkin în poemul *Poltava*, „...cu țarul/ puterea o-mpărțea deplin”. De fapt, această corespondență reprezintă un ansamblu de izvoare epistolare, absolut noi, necunoscute anterior, care ne permite să înțelegem caracterul și conținutul relațiilor personale pe care le-au întreținut acești doi mari demnitari de stat de-a rândul ani [164, doc.: 63, 72, 74-76, 78, 80, 84, 115, 121-123, 130, 133, 135, 138-140].

Din documentele ce ne informează despre viața particulară și politică a lui D. Cantemir fac parte și scrisorile domnului moldovean adresate lui A. D. Menșikov, în care acesta îi solicită demnitarului rus un ajutor în rezolvarea problemelor ce țineau de construirea unei case din piatră la Sankt Petersburg. Un interes deosebit prezintă și rapoartele expediate de D. Cantemir luminatului principe în timpul campaniei în Persia.

O altă serie de documente care oglindesc activitatea militară și politică a principelui moldovean în perioada războiului ruso-turc dintre anii 1710 și 1713 se află în fondul 68 (Relațiile Rusiei cu Moldova și Valahia). Printre acestea, un loc important

ocupă așa-numitele *Memoriale* (note *pro memoria*) prezentate de către D. Cantemir monarhului rus după înfrângerea în Campania de la Prut. Deși toate cele trei *Memoriale* au fost publicate [130, p. 387-389], noi am descoperit și alte materiale care completează considerabil aceste documente [164, p. 130-131]. Acestea din urmă permit stabilirea mai exactă a numărului de moldoveni care l-au însoțit pe D. Cantemir în Rusia. O sursă la fel de prețioasă pentru istoria relațiilor dintre Dimitrie Cantemir și fratele său mai mare – Antioh este corespondența dintre ei, păstrată în fondul menționat anterior [81, p. 128-137].

Dacă fondurile amintite ale Arhivei de Stat de Acte Vechi a Rusiei sunt cunoscute și utilizate de către cercetătorii biografiei lui D. Cantemir într-o măsură mai mare sau mai mică, atunci documentele păstrate în Arhiva de Politică Externă a Imperiului Rus, fondul 68 – *Relațiile Rusiei cu Moldova și Valahia*; fondul 77 – *Relațiile Rusiei cu Persia*; fondul 89 – *Relațiile Rusiei cu Turcia*; fondul 93 – *Relațiile Rusiei cu Franța* și în Arhiva de Stat a Flotei Militare Maritime a Rusiei, fondul 283 – *F. M. Apraksin*, reprezintă surse de informații cu totul necunoscute despre diverse fapte și evenimente din viața domnului moldovean, la care nu s-a mai apelat niciodată în literatura istorică și care sunt introduse de noi pentru prima dată în circuitul științific. În primul rând, acestea se referă la relațiile dintre Dimitrie și Antioh, fratele său mai mare, în perioada 1712–1722 și la organizarea tentativei de răpire a celui din urmă din Istanbul. În al doilea rând, cuprind date despre istoria participării lui Dimitrie Cantemir în anul 1722 la campania trupelor rusești împotriva Persiei, trecută pe nedrept cu vederea de către cantemirologi, despre rolul prințului în luarea deciziilor politico-militare, în organizarea și funcționarea tipografiei de campanie, despre activitatea sa diplomatică și de traducător în cadrul negocierilor cu căpiteniile locale [89, p. 573-584] etc.

Alte depozitorii ale documentelor ce reflectă viața și activitatea lui D. Cantemir în Rusia sunt colecțiile de manuscrise ale *Bibliotecii Naționale a Rusiei din Sankt Petersburg* [143] și ale *Institutului de literatură rusă* [140, Fondul 166 (al lui L. Maikov); Fondul 377 (al lui S. A. Vengherov)] (Пушкинский Дом – Casa lui Pușkin). Este de menționat că în aceste colecții sunt păstrate materiale ce țin atât de biografia lui D. Cantemir, cât și a descendenților lui.

Printre descoperirile care ne aparțin sunt și documentele din Arhiva de Stat a Economiei Rusiei [142]; Arhiva Politicii Externe a Federației Ruse [93]; Arhiva de Stat a Istoriei Socio-politice a Rusiei [141], precum și din Arhiva de Stat pentru Literatură și Artă a Rusiei din Moscova [140], care varsă mai multă lumină asupra problemei identificării și aducerii osemintelor lui D. Cantemir în anul 1935 în România. Documentele menționate oferă o sursă mai obiectivă și veridică în polemica cu privire la autenticitatea rămășițelor pământești ale domnului moldav [82, p. 23-35].

La momentul actual, am identificat și am prelucrat în total 137 de documente inedite cu caracter epistolar aparținând lui D. Cantemir. Dintre acestea: 32 de scrisori adresate lui Petru I; 7 – țarinei Ekaterina Alekseevna; 30 – Senatului Guvernamental; 22 – prințului A. D. Menșikov; 20 – secretarului A. D. Makarov; 10 – general-amiralului F. M. Apraksin; 5 – general-feldmareșalului B. P. Șeremetev; 4 – cancelarului

G. I. Golovkin; câte două – hatmanului I. I. Skoropadski și prințului V. L. Dolgorukov; câte una – nobilului din suita regelui Suediei Carol al XII-lea, colonelului P. L. Polubotok, consilierului de taină V. V. Stepanov și părintelui Gavriil, arhimandritul mănăstirii Ipatievsk [178, p. 532]. După conținut, scrisorile pot fi grupate în câteva categorii. Prima – cea mai mare ca volum – este legată de problemele cu caracter administrativ și economic: dobândirea de bunuri mobile și imobile, primirea salariului, anularea restanțelor la plata impozitelor, lichidarea datoriilor etc. A doua o reprezintă scrisorile axate pe tema legăturilor dintre Moldova și Rusia, precum și problemele legate de soarta moldovenilor plecați cu principele. A treia se referă la activitatea politică și administrativă a lui D. Cantemir în Rusia, la propunerile lui în legătură cu politica externă și internă, cu producția și comerțul cănepei. Un subiect aparte, reflectat în moștenirea sa epistolară, îl constituie opera sa și editarea lucrărilor științifice aflate în manuscris.

După cum s-a menționat anterior, corespondența fostului domn moldovean cu țarul, țarina și cu oficialitățile statului rus ne oferă posibilitatea de a înlătura numeroase lacune, inexactități, omisiuni și greșeli vădite, identificate de noi în biografia sa. Totodată, această moștenire epistolară necunoscută anterior permite să ne construim o imagine cât mai veridică și corectă a luminatului prinț nu doar în ipostaze de gânditor și om de stat, dar și în cele de viață cotidiană, în mediul de familie și celor apropiați, în relațiile cu protectorii și subordonații săi, cu prietenii și neprietenii săi [161, p. 63-81].

Dorința de a completa lacunele din biografia lui D. Cantemir i-a determinat pe istorici să întreprindă noi cercetări în arhive. Rezultatul muncii lor scrupuloase s-a concretizat prin publicarea altor scrisori și documente cantemiriene, păstrate în arhive din România [23, nr. 5, p. 1044-1049], Suedia [91], Turcia [3, p. 111-121; 73, p. 73-81] și din Rusia [172, p. 103-109; 173, p. 151-158], care de asemenea au fost reflectate în lucrările la tema de cercetare.

Din a doua categorie a izvoarelor investigate o deosebită importanță au documentele oficiale ale diferitelor instituții ale statului rus din primul sfert al sec. al XVIII-lea, tipărite pe parcursul ultimelor două sute de ani în diverse colecții voluminoase. Printre acestea, un loc de frunte ocupă colecția *Доклады и приговоры, состоявшиеся в Правительствующем Сенате в царствование Петра Великого* (*Rapoartele și dispozițiile prezentate în Senat în timpul domniei lui Petru cel Mare*) [110], care conține numeroase materiale referitoare la procesul de înregistrare juridică a bunurilor mobile și imobile dăruite de către țar lui D. Cantemir. Documentele publicate în aceste volume permit reconstituirea istorică a posesiunilor domnitorului în Rusia, cunoașterea modului de administrare a averii, dar și elucidarea motivelor îndelungatelor litigii pe care D. Cantemir le-a avut cu reprezentanții autorităților centrale și locale, cu privire la moșiile și șerbii promiși de țar, pe care însă nu i-a primit, precum și la problemele legate de achitarea arieratelor și datoriilor acumulate în timp [164, p. 186-187, 198-204]. O deosebită importanță capătă și faptul că, pe lângă hotărârile și deciziile adoptate de Senatul Guvernamental, în sus-menționata colecție de documente sunt incluse și extrase din scrisorile și adresările lui D. Cantemir către

organul legislativ suprem al țării. Valoarea acestora din urmă este deosebit de mare, întrucât majoritatea originalelor nu s-au păstrat.

Evident, utilizarea doar a acestor materiale, fără a include în cercetări și atât de bogata culegere de surse publicate, precum *Письма и бумаги императора Петра Великого* (*Scrisori și acte ale Împăratului Petru cel Mare*) [130], ar fi insuficientă pentru o cercetare obiectivă și serioasă a vieții și activității lui D. Cantemir. Corespondența țarului și a demnitarilor ruși cu domnul moldovean în ajunul, în timpul și după campania de la Prut din anul 1711; ordinele și dispozițiile monarhului ca răspuns la adresele scrise de D. Cantemir referitoare la soarta sa în viitor și la întreținerea familiei sale, dar și a miilor de moldoveni veniți odată cu el în Rusia; materiale cu caracter diplomatic și militar-politic din perioada războiului ruso-turc dintre anii 1710 și 1713 ne permit să urmărim drumul plin de dramatism, drept urmare a opțiunii politice a voievodului și cărturarului moldovean, precum și procesul destul de complicat al integrării sale în mediul socio-cultural și politic din Rusia lui Petru I, prea puțin cunoscut lui, precum și autoidentificarea sa în noul anturaj și în noua societate.

Trebuie să arătăm că volumele *Scrisori și acte...* publicate până în prezent, includ corespondența personală și oficială dintre domnul moldovean și monarhul rus ținută doar o scurtă perioadă, din primii ani ai șederii sale în Rusia până la 1713. Însă faptul că cercetătorii ruși continuă studierea și valorificarea arheografică a acestor fonduri ne dă speranța că vor fi publicate și alte materiale și documente despre ceilalți ani petrecuți de D. Cantemir în Rusia, precum și noi date despre viața și activitatea sa din această perioadă.

O importanță deosebită pentru cercetarea relațiilor lui Dimitrie Cantemir cu reprezentanții organelor centrale și locale ale puterii din Rusia, pentru cunoașterea activității sale economice, dar și a situației proprietăților sale mobile și imobile, prezintă materialele publicate în colecția de documente *Доклады и приговоры Правительствующего Сената* (*Rapoarte și Rezoluții ale Senatului Guvernamental*) [110, T. 2, Кн1, p. 124, nr. 180; p. 134, nr. 193; p. 147, nr. 203]. Grație acestor documente avem posibilitatea de a restabili procesul împrumutării moșiilor oferite lui D. Cantemir de către Petru I. Totodată, documente respective ne-au ajutat să reconstruim cronologia participării principelui în ședințele Senatului și contribuția lui la adoptarea unor documente vitale pentru dezvoltarea statului rus.

Un alt izvor documentar, care servește ca sursă biografică a domnului Țării Moldovei este *История Свейской войны* (*Istoria războiului Suedez*), scrisă la comanda și sub supravegherea lui Petru I la începutul anilor '20 ai sec. XVIII și publicată recent [106]. Trebuie de menționat că documentele prezente și comentariile pe marginea lor făcute de către alcătuitoari ne oferă posibilitatea de a confirma faptul că majoritatea absolută a operelor lui D. Cantemir din timpul aflării sale în Rusia, scrise cu referință la istoria Imperiului Otoman, a Țării Moldovei și a Țării Românești, au fost efectuate la comandă și indicația directă a lui Petru I [106, T. II, p. 171, 173].

O sursă importantă pentru studierea vieții politice a Țării Moldovei și a Țării Românești din perioada cercetată, precum și a relațiilor lor politice, economice și mi-

litare cu Rusia prezintă o culegere de documente editată în comun de istorici români și colegii lor din fosta URSS – *Исторические связи народов СССР и Румынии*. Pentru noi prezintă interes volumul III [114a], în care sunt publicate documente cu referire la evenimentele din anul 1711, stabilirea relațiilor politice și personale dintre D. Cantemir și Petru I, condițiile semnării acordului moldo-rus la Luțk și participarea principelui moldav în campania de la Prut. Având o contribuție esențială la partea documentară a activității lui D. Cantemir în anii 1710–1711, însă alcătuitoarii ediției, totodată, repetă mai multe greșeli și erori comise de predecesori.

O altă categorie de documente publicate, care se referă direct sau indirect la biografia domnului moldovean, este alcătuită din jurnalele și memoriile contemporanilor săi. Printre acestea se numără *Журнал или поденная записка блаженныя и вечнодостойныя памяти государя императора Петра Великого с 1698 года и даже до заключения Ништадского мира* (*Jurnalul sau însemnările zilnice ale veșnic vrednicului de pomenire împăratul Petru I din 1698 și până la încheierea păcii de la Nystad*) [113], *Записки бригадира Моро де Бразе* (*Însemnările brigadirului Moreau de Brasey*) [123], *Дневник камер-юнкера Берхгольца* (*Jurnalul kamer-iunkerului Bergholz*) [101], care îl surprind pe D. Cantemir în anumite situații cotidiene și de relații cu alți demnitari.

De o valoare deosebită pentru cunoașterea ultimilor ani de viață ai lui D. Cantemir sunt însemnările din jurnalele lui Ф. В. Берхгольц, kamer-iunker al ducelui Holstein–Gottorp [101]. Aflându-se în suita ducelui care a venit în Rusia la începutul anului 1721 pentru a obține mâna și inima principesei Anna, tânărul își însotțește patronul la diferite festivități, baluri și evenimente organizate de țarul însuși sau de înalții săi demnitari. Cu o conștiinciozitate și o scrupulozitate de cronicar, Ф. В. Берхгольц nota în jurnalul său tot ceea ce vedea și auzea: întâlniri cu suveranul și demnitarii săi, vizite la instituții oficiale și la palatele „puilor din cuibul lui Petru” etc. Nu de puține ori, printre personajele principale ale evenimentelor și faptelor descrise îl întâlnim și pe fostul domn moldovean și pe membrii familiei sale. Datorită acestor însemnări, avem posibilitatea de a-l vedea pe D. Cantemir și în ipostaza de demnitar de stat și în rolul de gazdă primitoare. Prin fața ochilor noștri se perindă episoade din viața familiei lui Cantemir, persoanele din cercul apropiaților ei, scene din atmosfera vieții de zi cu zi a nobilimii ruse din primul sfert al sec. al XVIII-lea. Oricum, nu toate informațiile oferite de memorialist pot fi acceptate ca veridice. Iarăși trebuie să constatăm că în însemnările sale se întâlnesc date și fapte care nu corespund realității, inclusiv unele referitoare la biografia lui D. Cantemir [164, p. 350-353].

Un alt izvor documentar cu privire la evenimentele din anul 1711 prezintă memoriile lui Iust Iuli [180], ambasador al Danemarcei la curtea țarului, contemporan și martor la pregătirea și desfășurarea campaniei militare la Prut. Datorită lui, avem posibilitatea de a cunoaște mai multe detalii privind mersul campaniei și participării la ea a oștilor din Țara Moldovei, inclusiv al lui D. Cantemir. Totodată, mărturiile lui Iust Iuli, fiind o reflecție subiectivă a evenimentelor descrise, trebuie să fie luate în comparație cu alte documente ale vremii.

Un alt izvor de informație important despre activitatea politică și diplomatică a lui D. Cantemir în Rusia este corespondența lui cu Campredon, ministrul plenipotențiar al Franței pe lângă curtea Rusiei, cu cardinalul Dubois, ministrul de externe al Franței [148]. Contemporan și martor ocular a mai multor evenimente din anii respectivi, el, prin rapoartele sale, prin scrisori și note informative, ne oferă o valoroasă informație despre relațiile lui D. Cantemir cu Petru I și cu cercurile diplomatice de atunci. Din corespondența ambasadorului francez avem posibilitatea de a obține mai multe detalii cu privire la planurile și acțiunile principelui moldav de a-l răpi din Constantinopol pe Antioh, fratele său mai mare [90, p. 125-138].

O importanță deosebită pentru cercetarea vieții personale și a activității politice a lui D. Cantemir în Rusia o reprezintă însemnările din jurnalul secretarului său personal Ivan Ilinski [144, p. 95]. Originalul jurnalului se păstrează în fondurile Arhivei de Stat de Acte Vechi a Rusiei [136, Fondul 181, doc. 388] și în decursul ultimelor două sute de ani a fost în repetate rânduri publicat integral sau parțial atât în Rusia, cât și în alte țări [120, p. 295-313; 164, p. 334-368; 176a, p. 48-56; 177, p. 288-316]. Însuși Л. Н. Майков, primul editor al acestui document, menționa că „aceste însemnări nu sunt întotdeauna făcute strict cronologic, fiind exacte doar acolo unde sunt zilnice; dar sunt doar fragmentare, precum cele care se referă la anii târzii ai perioadei prezentate, atunci sunt împrăștiate fără respectarea cronologiei în diferite părți ale cărții, pe unde a mai rămas loc liber după alte texte...” [120, p. 295].

În afară de aceasta, în consemnările din jurnalul lui I. Ilinski nu au fost reflectate evenimente extrem de importante pentru viața cotidiană a unui demnitar de rang înalt, așa cum era D. Cantemir. Astfel, prezentând evenimentele din 28 decembrie 1722, el notează vizita prințului A. D. Menșikov în casa Cantemireștilor [164, p. 338]. Tot în această zi D. Cantemir s-a întâlnit în casa marelui amiral F. M. Apraksin cu Petru I cu care a avut o discuție privată [164, p. 358] (despre care I. Ilinski-Iaroslaveț nu pomenește). Astfel de „scăpări” se întâlnesc și atunci când se vorbește despre întâlnirile principelui cu ducele de Holstein [164, p. 335, 350-351], despre participarea lui la sărbătorile și festivitățile organizate de țar [164, p. 336, 353], dar și la datarea corectă a evenimentelor descrise.

La numeroase lacune din *Jurnal* trebuie adăugată și reflectarea participării lui D. Cantemir la lucrările Senatului Guvernamental. Pe lângă faptul că nu sunt menționate toate participările luminatului prinț la ședințele acestui organ suprem de conducere a țării, lipsește complet informația despre proiectele de lege și despre hotărârile Senatului la care a lucrat și la adoptarea cărora a participat activ D. Cantemir. Documentele aflate la dispoziția noastră (bunăoară, procesele verbale ale ședințelor și registrele Senatului Guvernamental dintre anii 1721 și 1723) demonstrează elocvent activitatea prodigioasă senatorială a lui D. Cantemir în ceea ce privește elaborarea și adoptarea unor documente fundamentale ale Imperiului Rus, cum ar fi *Tabelul rangurilor*; prezentarea activității Sfântului Sinod al Bisericii Ortodoxe Ruse [74, p. 140-143], precum și a deciziilor și hotărârilor referitoare la stabilirea și strângerea impozitelor [99, p. 80-83], la completarea ar-

matei și marinei cu recruți [99, p. 82], la construirea și amenajarea clădirilor de stat și particulare în noua capitală rusă [99, p. 75-77], la ratificarea condițiilor de încheiere a Tratatului de pace cu Suedia [99, p. 77-84] și altele.

La șirul acesta de materiale diaristice putem adăuga și opera cronicarului moldovean Ion Neculce [54]. Scrisă sub formă de cronică, ea descrie evenimentele din Moldova la sfârșitul sec. al XVII-lea și începutul sec. al XVIII-lea. În mare parte, lucrarea este un text preponderent autobiografic, deoarece cronicarul a fost nu doar martor al evenimentelor descrise, ci și participant la ele. Pentru noi o valoare deosebită reprezintă mărturiile lui Ion Neculce referitoare la D. Cantemir din perioada celei de a doua domnii ale sale pe tronul Moldovei, din timpul campaniei de la Prut, precum și din anii emigrării lor comune în Rusia. În această ordine de idei se înscrie și opera logofătului Țării Românești Radu Greceanu *Istoria domniei lui Constantin Basarab Brîncoveanu voievod* [64a].

Fiind una dintre persoanele de încredere, foarte apropiate și consilier al domnitorului, căruia îi revenea și dregătoria de hatman al oastei domnești, Ion Neculce avea acces la multe dintre secretele țării și deținea informații importante despre planurile și intențiile lui D. Cantemir. Ultima dintre aceste circumstanțe ne îndreptățește să dăm crezare în mare măsură relatărilor autorului *Letopisețului Țării Moldovei*. Însă mărturiile sale nu sunt lipsite și de o mare doză de subiectivism, mai ales în aprecierea și caracterizarea acțiunilor și comportamentului principelui moldav față de cronicarul însuși. Precum se știe, după ce D. Cantemir împreună cu familia sa și cu câteva mii de compatrioți a părăsit Țara Moldovei și s-a stabilit la Kiev, între el și hatmanul I. Neculce s-a iscat un conflict foarte aprig [84, p. 65-77]. Drept consecință, relațiile dintre cei doi care erau și rude (Ion Neculce era căsătorit cu nepoata lui D. Cantemir) s-au înrăutățit într-atât, încât hatmanului i-a fost interzis să mai calce în casa fostului domn și nici să comunice cu el [84, p. 65-77]. Supărarea și ostilitatea domnului față de fostul său dregător au fost atât de mari și de îndelungate, încât Ion Neculce a fost exclus din toate listele de boieri moldoveni care l-au însoțit pe domnitor în călătoriile lui la Moscova și Petersburg, precum și la întâlnirile cu țarul [164, p. 149-155].

Cele expuse mai sus sunt deosebit de importante în contextul modului în care relatase Ion Neculce despre conținutul discuțiilor dintre D. Cantemir și Petru I din primăvara anului 1712: „Plecând Dumitrașco-Vodă la Petersburg nu a binevoit să ia cu sine și pe boierii moldoveni, ci îi vorbea de rău în fața imperatorului, spunând că Ion Neculce și alții vor să se afle sub turci...” [54, p. 405]. După părerea noastră, hatmanul nu putea ști nimic despre conținutul discuțiilor dintre domnul moldovean și suveranul rus, pentru că se afla departe de capitala țării, dar și pentru că acestea aveau un caracter confidențial, la care n-a participat niciun însoțitor al domnului care i-ar fi putut transmite lui I. Neculce această informație. Astfel, spusele cronicarului moldovean, citate mai sus, nu este nimic altceva decât rodul fanteziei unui demnitar ofensat.

În aceeași lumină sunt înfățișate și „acuzățiile” hatmanului la adresa lui D. Cantemir, referitoare la faptul că „Dumitrașco-Vodă l-a rugat pe B. P. Șeremetev să nu-l lase pe Ion Neculce și pe alți boieri care l-au însoțit pe principe să părăsească Rusia

pentru a se întoarce acasă, până când turcii nu-l vor elibera pe fiul feldmareșalului” [54, p. 405; 133, p. 152]. Corespondența publicată între D. Cantemir și feldmareșalul B. P. Șeremetev, referitoare la plecarea liberă a lui Ion Neculce „cu familia sa” și a altora „care vor vrea să plece în țara natală”, demonstrează contrariul [164, p. 164-167]. În condițiile internaționale și în situația aflării Rusiei în stare de război, plecarea hatmanului și a boierilor moldoveni nu corespundea deloc intereselor de stat ale Rusiei. Însă, de îndată ce s-au schimbat circumstanțele și a fost semnat tratatul de pace pe 25 de ani între Rusia și Imperiul Otoman, compatrioții lui D. Cantemir au primit actele de călătorie și li s-a permis să plece liber dincolo de granițele statului rus [166, p. 56-57].

Printre documentele publicate, legate direct sau indirect de viața și activitatea *învățăturii* principe, un loc aparte îl ocupă corespondența sa privată și oficială cu Casa Imperială, cu reprezentanții corpului diplomatic, cu demnitarii de stat, cu rude și prieteni. Pentru prima dată o parte din moștenirea epistolară a lui D. Cantemir a fost publicată în anul 1924 de către istoricul român Ștefan Ciobanu. Folosind copiile scrisorilor și actelor originale, descoperite la sfârșitul anilor ‘70 ai sec. al XIX-lea de către profesorul Grigore Tocilescu în arhivele rusești, el le-a sistematizat și le-a tradus în limba română [24].

Pe parcursul câtorva decenii publicația lui Șt. Ciobanu, după cum am menționat anterior, a servit drept sursă de bază pentru cercetarea vieții și activității lui D. Cantemir în perioada șederii sale în Rusia. Subliniind rolul considerabil al acestei ediții în contextul cantemirologiei contemporane, nu pot fi trecute cu vederea frecvențele inexactități și greșeli evidente, existente în publicația amintită. În primul rând, trebuie menționată absența totală a aparatului critic. Chiar și pentru începutul anilor ‘20 ai secolului trecut, astfel de abateri de la tradiția istoriografică europeană existentă ar fi pus la îndoială integritatea științifică și obiectivitatea oricărei lucrări. Pe de altă parte, departe de a fi perfectă este și traducerea din rusă în română făcută de cercetător [164, p. 133, 232, 249]. Dar, cel mai important este faptul că, publicând corespondența lui D. Cantemir, istoricul român „și-a permis libertatea” de a modifica textul original. Astfel, din scrisoarea domnului Țării Moldovei adresată la 2 iunie 1711 lui Petru I au fost eliminate două alineate destul de importante, foarte cuprinzătoare ca informație [164, p. 121].

La câteva decenii după apariția cărții lui Șt. Ciobanu, în revistele istorice de specialitate din România au fost editate noi documente din moștenirea epistolară a lui D. Cantemir din anii 1711–1723 [22, p. 1044-1049]. Aceste documente au o valoare deosebită, deoarece datorită lor a fost făcută cunoscută pentru prima dată participarea activă a domnului moldovean la viața politico-economică a Rusiei, din care apare evident rolul lui D. Cantemir în oferirea de sugestii pentru îmbogățirea vistieriei statului.

Printre publicațiile dedicate biografiei lui Dimitrie Cantemir, apărute recent în Rusia, după cum am remarcat deja, se înscriu și cele ale lui M. Рыженков [147, p. 6-13]. Importanța lor constă în faptul că, pentru prima oară în istoriografia cantemiriană, s-a făcut o trecere în revistă a fondurilor din Arhiva de Stat de Acte Vechi a Rusiei, în care se găsesc dosarele cu documente despre D. Cantemir. Totodată, este

necesar să menționăm că nici ele nu sunt lipsite de erori și inexactități. În primul rând, relatând despre documentele familiei Cantemir, păstrate în arhiva respectivă, autorul a luat în considerare doar o parte din fonduri, scăpând din vedere multe altele, în care se află depozitate scrisori și acte aparținând lui Dimitrie Cantemir și membrilor familiei sale, parte din ele fiind primite de la autorități rusești și străine.

Trecerea în revistă a tuturor acestor deosebit de diverse surse istorice face dovada existenței unui bloc impunător de documente și materiale publicate și inedite, care reflectă viața și activitatea multilaterală a lui Dimitrie Cantemir în Rusia. Folosite în toată complexitatea lor, acestea ne-au dat posibilitatea să completăm mai multe lacune din biografia marelui gânditor, savant și om politic de talie europeană al sec. al XVIII-lea, și să corectăm erorile și inexactitățile, să respingem o serie de mituri și legende și, în cele din urmă, să elaborăm o biografie științifică multiaspectuală care și-a găsit deplină reflecție în cele peste 100 de lucrări, sinteza cărora stă la baza prezentului referat științific. În același timp, acest vast cerc de izvoare, puse împreună, deschid perspective noi în depistarea, cercetarea și studierea materialelor necunoscute din arhivele Federației Ruse și ale altor țări ce țin de viața și moștenirea intelectuală a lui D. Cantemir.

Totodată, constatăm că până la momentul actual nu s-a reușit realizarea unei bănci unice de date, în care ar putea fi stocate atât informațiile despre publicațiile referitoare la istoria dinastiei Cantemireștilor, cât și materialele tipărite și de arhivă ce ar conține date despre aceștia. Cercetările efectuate de noi asupra documentelor publicate și inedite trasează noi direcții și oportunități de descoperire și punere în circuitul științific a documentelor și materialelor din arhivele lumii cu privire la moștenirea intelectuală și activitatea politică a lui D. Cantemir.

3. ASPECTE CONTROVERSATE DIN VIAȚA ȘI ACTIVITATEA LUI DIMITRIE CANTEMIR ÎN IMPERIUL OTOMAN ȘI ÎN ȚARA MOLDOVEI

Perioadei aflării lui D. Cantemir la Constantinopol (1693–1710), a domniei lui în Țara Moldovei și a participării în Campania de la Prut (1710–1711) i se acordă o atenție aparte în lucrările publicate de noi. Materialul documentar acumulat ne-a permis să venim cu noi contribuții la multiple aspecte ale biografiei lui D. Cantemir, cum ar fi: prezența și activitatea acestuia în mediul intelectual și politic din Constantinopol, din Țara Moldovei ca domn și aliat al lui Petru I; viața privată și comportamentul în sânul familiei; relațiile cu superiorii și subalternii, raporturile cu compatrioții, prietenii și cu adversarii săi.

Într-o serie de lucrări [75, p. 394-404; 79; 83; 90; 163, p. 495-504; 174], implicându-ne în discuții cu alți cercetători, am descris modul de viață și ocupațiile tânărului D. Cantemir la Constantinopol. Bazându-ne pe diferite materiale documentare, am lărgit reprezentările despre mediul cultural, religios și politic din capitala otomană, care l-a întâmpinat pe tânărul fiu de domn moldovean cu importante biblioteci, saloane literare, medrese-uri; cu marea școală a Patriarhiei, cu învățații ei dascăli greci,

activitățile ei cotidiene; numeroasele acțiuni de sărbătoare inițiate de sultan și înalți demnitari; ample activități negustorești, meșteșugărești, militare și portuare, cu mulțimea de moschee și dughene, mediu în care activau numeroși poeți, scriitori, pictori din toate colțurile lumii otomane. Pe de o parte, este arătat interesul personal al lui D. Cantemir față de tot ce-l înconjură în marea metropolă de pe țărmul Bosforului, iar, pe de alta, sunt arătate mediile politice și diplomatice, cele culturale și cărturărești, atât cele otomane, cât și cele de sorginte europeană, în care s-a format universul intereselor politice și intelectuale ale tânărului Dimitrie Cantemir [79, p. 7-13; 163, p. 495-504; 177, p. 10-18].

Nu lipsește din cercetările noastre nici oglindirea complicatelor relații în care s-a pomenit D. Cantemir ca reprezentant al fratelui său Antioh, domn al Țării Moldovei (1695–1700), dar și după căderea acestuia din scaun. În special, este tratată pe nou problema relațiilor dintre frații Cantemir [81, p. 128-137], precum și ale lui D. Cantemir cu domnul Țării Românești – Constantin Brâncoveanu [80, p. 107-111]. Căsătoria lui D. Cantemir în 1699 cu fiica domnului muntean Șerban Cantacuzino – Casandra, a complicat și mai mult aceste relații. În noile condiții D. Cantemir nu doar că pretindea la averea socrului său confiscată de către Constantin Brâncoveanu, dar și la tronul Țării Românești, ca ginere de domn muntean, făcându-se prin aceasta un rival serios al lui Constantin Brâncoveanu [75, p. 399-400]. Dezvăluind aceste complicate relații, venim cu dezvăluirea unor soluționări ale acestui conflict, prin misiunea lui Toma Cantacuzino la Istanbul [86, p. 12-14, 176, p. 11-15]. Cercetările efectuate de noi arată că în urma contactelor directe dintre Dimitrie Cantemir și Toma Cantacuzino, agentul domnului muntean, s-a ajuns la un compromis rezonabil între părți: cel dintâi nu va pretinde la tronul Țării Românești și chiar la cel al Moldovei [75, p. 400; 79, p. 8; 117, p. 14-15; 177, p. 22-23], iar domnul aflat în tronul de la București – Constantin Brâncoveanu, drept recompensă pentru zestrea confiscată a Casandrei, va trimite lui D. Cantemir cu începere din 1704 anual câte 10 pungi în aur (a câte 500 de monede) [83, p. 21-25; 176, p. 18-23].

Spre deosebire de alți cercetători, investigațiile noastre arată că Toma Cantacuzino nu a urmărit scopul de a-l lichida pe D. Cantemir, ci de a aplana conflictul cu domnul muntean. Aceste destul de îndelungate întrevederi dintre cele două mari figuri politice a Moldovei și Țării Românești la Istanbul au contribuit la apropierea considerabilă dintre părți, care au ajuns la sincera înțelegere a situației că urmăresc același scop de a scutura stăpânirea otomană [87, p. 15]. Această concluzie s-a confirmat ulterior pe deplin, dat fiind faptul că Toma Cantacuzino cu unele unități de oaste munteană a trecut în vara anului 1711 de partea moldovenilor și rușilor, luptând cu vitejie contra otomanilor la asaltul și luarea cetății Brăila. Aceleași relații apropiate dintre cei doi au continuat și în Rusia, unde s-au retras împreună, punându-se în slujba țarului [87, p. 19-58; 176, p. 39-74].

Astfel, prin cercetarea detaliată a acestui subiect, noi am revizuit radical părerile eronate, conform cărora prin misiunea lui Toma Cantacuzino la Constantinopol se urmărea scopul de a-l prinde sau chiar de a-l nimici pe D. Cantemir și am demonstrat

că printr-un compromis rezonabil, domnul valah a dorit și, de fapt, a reușit să stabilească buna înțelegere de alianță antiotomană cu D. Cantemir [87, p. 12-14].

Analizând sursele aflate la dispoziție, am putut concluziona că, după 1704 și până în 1710, D. Cantemir a renunțat total la activitatea politică, ocupându-se mai ales de activitatea culturală, științifică și cărturărească, precum și de chestiile personale, legate de construirea și amenajarea palatelor sale (Ortakoyi, Cornul de Aur) [163, p. 495-504; 75, p. 397-398], de bunăstarea și educația copiilor în familie. Mai mult, după cum se întrevede din aceleași cercetări, D. Cantemir a respins chiar și propunerea fratelui său Antioh de a-l reprezenta la Poartă în timpul celei de a doua domnii (1705-1707) [75, p. 400].

Una dintre cele mai complicate probleme legate de viața și activitatea lui D. Cantemir la Constantinopol, abordate în lucrările noastre, ține de cea de a doua jumătate a anului 1710, când mai multe evenimente care s-au derulat fulgerător (bătălia de la Poltava, retragerea lui Carol al XII-lea la Varnița, relațiile tensionate ruso-otomane, legăturile lui D. Cantemir cu mai mulți ambasadori la Poartă), l-au atras în iureșul intereselor politice și al rivalității pentru scaunul Țării Moldovei, în condițiile când sultanul dorea să aibă în tronul de la Iași un domn fidel. Evident, noi încercăm să pătrundem în complicatul mecanism al multiplelor intersectări de interese de la curtea otomană, în care fie prin abilitatea diplomatică personală a lui D. Cantemir, fie cu sprijinul prietenilor acestuia, el apare drept pretendent principal la tronul Moldovei. Autoritatea de care se bucura odinioară tatăl său, bunele relații cu hanul Crimeei, cu înalți demnitari de la Poartă, alte împrejurări favorabile au determinat Poarta Otomană să-l desemneze în mare grabă pe D. Cantemir domn al Țării Moldovei la sfârșitul lui noiembrie 1710. În aceleași lucrări se arată că, din cauza condițiilor de război(or, între timp Poarta Otomană declarase război Rusiei), noului domn i s-a redus la minimum spectrul de ceremonii de investire la Poartă [75, p. 401-402; 83, p. 26-29; 177, p. 24-26], respectate cu strictețe în condiții de pace, după care a fost nevoit să ia grabnic drumul spre capitala Moldovei, unde trebuia să pregătească terenul pentru viitoarele acțiuni militare, iar, pe deasupra, din porunca sultanului, să-l prindă și să-l trimită la Istanbul pe Constantin Brâncoveanu [75, p. 401; 90, p. 71].

În prezentarea scurtei domnii a lui D. Cantemir, sprijinindu-ne pe anumite concluzii și constatări certe ale predecesorilor, încercăm să aprofundăm cercetarea activității, mai ales în ceea ce privește problema stabilirii prin trimișii săi a contactelor cu țarul Rusiei în vederea încheierii unei alianțe militaro-politice antiotomane. În paralel cu activitatea de formare a noului sfat domnesc, în care atrage boieri fideli odinioară tatălui și fratelui său, caută să atragă de partea sa și boieri tineri (între care și pe ruda apropiată, Ion Neculce, acesta fiind căsătorit cu o nepoată de soră a lui D. Cantemir). Noul domn al țării întreprinde acțiuni de a-și reglementa relațiile cu biserica și de a se asigura de sprijinul ei în viitoarele acțiuni politice și militare. În special, punem în evidență faptul că D. Cantemir încheie un acord cu Patriarhul Ierusalimului Hrisant Notara, prin care reglementează relațiile juridice și financiare între patriarhie și mănăstirile din Moldova, conform cărora au fost retrocedate Țării Moldovei mănăstirile

Bistrița, Tazlău și Probota, anterior închinatelor locurilor sfinte din Orient. Totodată, prin cărți domnești speciale scutește mănăstirile de o serie de impozite, în schimb le impune o rată anuală fixă față de vistieria țării [83, p. 29; 177, p. 27].

O serie importantă de studii dedicate activității lui D. Cantemir pe parcursul anului 1711 cuprind problema Campaniei de la Prut a armatei ruse în frunte cu țarul Rusiei – Petru I. Spre deosebire de predecesori, noi o prezentăm, pentru prima dată, nu ca un eveniment izolat, rupt de întregul context al Războiului Nordic, ci o încadrăm într-o vastă panoramă a uneia dintre principalele direcții de politică externă a Rusiei orientată spre sud, pe un front larg între Marea Caspică, Caucaz, pe de o parte, și Marea Neagră și Balcani, pe de altă parte. Investigațiile noastre arată că rivalul principal în această vastă arie de interese și de realizare a politicii externe ruse din primul sfert al sec. al XVIII-lea era Imperiul Otoman. Petru cel Mare considera că succesele în Războiul Nordic îi permit să declanșeze acțiuni hotărâtoare și în această parte a Europei, unde poate avea aliați de nădejde în popoarele creștine aflate sub stăpânirea otomană și care aspirau la libertate. Legăturile stabilite de mai mulți ani cu principele Valahiei – Constantin Brâncoveanu, cu cel al Moldovei – Antioh Cantemir, apoi și cu Dimitrie Cantemir, cu anumite cercuri sârbești și muntenegrene reprezentate de Savva Raguzinski, G. Mioloradovici, I. Albanez ș.a. îi insuflau speranța că va izbândi [90, p. 72-82; 174, p. 94-95].

Investigațiile realizate au arătat că la scurtă vreme după urcarea în scaunul domnesc preocuparea principală a lui D. Cantemir devine stabilirea legăturilor cu Petru I, care, la rândul său, răspunzând la gestul neprietenesc al sultanului, declară război Imperiului Otoman. Astfel, încă din iarna anului 1711 principele moldovean stabilește relații tainice cu emisarii țarului Savva Raguzinski și Grigorii Polikala, vechi cunoștințe stamboliote, uniți de ideea mișcării antiotomane a creștinilor ortodocși din Balcani și Principatele Române sub egida Rusiei, care l-au convins să devină aliat al lui Petru I. Deja în ianuarie-februarie 1711, emisarii lui D. Cantemir au adus mesaje la curtea imperială de la Moscova și Sankt Petersburg, în care erau descrise condițiile trecerii Moldovei sub protecția Rusiei, dar și garanțiile care ar trebui să-i fie asigurate în caz de eșec în războiul comun contra otomanilor. Aceste propuneri au fost analizate minuțios de cancelaria țarului. Drept urmare a fost elaborată cunoscuta Diplomă, semnată la Luțk la 13 aprilie 1711 de Petru I și de cancelarul G. Golovkin, în care s-a ținut cont de obligațiile și garanțiile reciproce [83, p. 29; 90, p. 72-73; 174, p. 94; 177, p. 27].

Au urmat acțiunile de apropiere a armatei ruse de hotarele Țării Moldovei unde urma, conform înțelegerilor dintre cei doi monarhi, să se unească cu oastea moldovenească în vederea deschiderii unui front larg antiotoman spre Balcani, la care trebuia să adere popoarele creștine subjugate.

Campania de la Prut și consecințele ei. În baza unor izvoare inedite, analizate comparativ cu cele publicate până în prezent, încercăm să reconstituim un tablou mult mai veridic al derulării în spațiul Țării Moldovei și în teritoriile adiacente a evenimentelor pe parcursul lunilor mai-iunie și începutul lui iulie 1711, până în zilele bătăliei de la Stănilești. În studiile publicate de noi o mare atenție am acordat

acțiunilor părții ruse, inclusiv ale țarului Petru I personal, ale comandamentului armatei ruse, ale unor corpuri de armată care înaintau spre capitala Țării Moldovei atât pe malul drept, cât și pe malul stâng al Nistrului. Sunt aduse date și informații concrete despre acțiunile acestora. Totodată, sunt lansate date și precizări noi în baza izvoarelor depistate în arhivele ruse, prin care este ilustrată **situația și starea de spirit în toată Țara Moldovei** în ajunul și, mai ales, în perioada intrării și aflării trupelor ruse în principat. În centrul atenției investigațiilor se află și Dimitrie Cantemir, domnul Moldovei, cu anturajul său militar și de curte, implicat totalmente în organizarea acțiunilor de întâmpinare a oastei ruse, a țarului personal, dar și în acțiunile privind **formarea polcurilor și unităților de oaste moldovenească** în frunte cu Abaza, Merescul, Pavel Rugină, Semion Afendic, părcălabul Sorocii ș.a., care urmau să se unească cu armata rusă în scopul acțiunilor antiotomane ulterioare. Este dezvăluită atmosfera ce domnea pe atunci în Moldova, fiind stabilite și primele contacte directe ale domnului Moldovei cu înalții demnitari ruși, între care feldmareșalul B. P. Șeremetev, polcovnicul G. Ivanenko, comandantul de brigadă G. Kropotov, care au ajuns printre primii pe teritoriul Moldovei [83, p. 30-31; 90, p. 82-88; 174, p. 99-115].

Un loc important în descrierea Campaniei de la Prut îl ocupă în lucrările noastre publicate și *primele ciocniri de proporții* între unitățile de oaste moldovenească și rusă cu cele ale tătarilor, zaporojenilor și leșilor în frunte cu Jan Grudzinski – aliații turcilor. În special, arătăm că pe parcursul lunii mai deosebit de activi în acțiunile de recunoaștere și în unele ciocniri importante cu tătarii au fost „voloșii”, adică moldovenii, care au întreprins acțiuni de recunoaștere până sub zidurile cetății Bender și ale taberei lui Carol al XII-lea, de unde s-au întors cu informații prețioase. Alte unități de „voloși”, în frunte cu G. Ivanenko, într-o luptă violentă, au zdrobit la 25 mai 1711 o numeroasă grupare tătarească, luând mulți prizonieri [125, p. 73; 174, p. 95-96]. Conform noilor rezultate ale investigației, o altă mare luptă a avut loc la 19 iunie 1711 cu participarea unor forțe considerabile de o parte și de alta, când unitățile de avangardă ruso-moldovenești au atacat la 15 km la sud de Iași o altă grupare de 15 mii de tătari, care au fost zdrobiți, dar cu pierderi importante de partea aliaților și mult mai mari de cea a inamicului. În aceste lupte, precum se arată în aceleași cercetări, s-au evidențiat polcovnicul G. Ivanenko, care, deși era rănit, a rămas la comanda unității sale, și comandantul unei grupări de oaste moldovenească Ion Munteanu, care a salvat drapelul unității [90, p. 77]. Documentele descoperite din arhivele ruse ne-au permis să reconstituim alte episoade legate de desfășurarea campaniei de la Prut. O acțiune importantă a avut loc la 23 iunie 1711, în care forțe unite ale unităților de cazaci ucraineni și de pe Don, regimente moldovenești de cavalerie ușoară ale armatei ruse, precum și cele de „voloși”, în frunte cu hatmanul Ion Neculce, au atacat prin surprindere pe tătari în defileul Sarata, provocându-le pierderi însemnate și întorcându-se cu bine în tabăra rusă [90, p. 77-78].

Surse inedite, introduse de noi în circuitul științific, în special jurnalul lui P. P. Șafirov [83, p. 30-31; 177, p. 34-35], martor ocular la acele evenimente, au permis prezentarea mult mai veridică a evenimentelor legate de întrevederile lui Dimitrie

Cantemir cu Petru cel Mare la Iași și Zagarancea, precum și a consiliilor de război ținute de comandamentele armatelor aliate în preajma luptei de la Stănilești.

Incluzându-ne în discuția cu privire la *numărul moldovenilor care s-au înrolat în unitățile de oaste ale lui Dimitrie Cantemir* în vederea participării la bătălia de la Stănilești am arătat că, dacă la sosirea armatei ruse în Moldova se înrolaseră circa 4 mii de moldoveni, apoi în ajunul luptei hotărâtoare numărul acestora ajunsese la cca 7 mii de oșteni [90, p. 77; 177, p. 32].

Un loc aparte în cercetările noastre îl ocupă problema privind relațiile Rusiei cu Țara Românească în perioada campaniei de la Prut, precum și legăturile și înțelegerile dintre Petru I și Constantin Brâncoveanu, fiind aduse noi surse inedite în vederea elucidării acestor raporturi care au atins cote maxime în vara anului 1711. Se încearcă a arăta, pe de o parte, acțiunile lui Toma Cantacuzino [83, p. 20-21; 90, p. 78-79], care s-a distanțat de poziția domnului muntean, trecând deschis de partea țarului Petru I și a lui D. Cantemir, cele ale lui *Constantin Brâncoveanu*, care, prin omul său de încredere Gh. Castriot, încearcă să aducă la cunoștința monarhului rus atitudinea sa față de evenimentele în derulare și, pe de altă parte, acțiunile sultanului care, conform aceluiași sursă inedite, era gata să purceadă la tratative de pace fără a recurge la acțiuni militare. Analiza minuțioasă a unui vast cerc de izvoare provenite din mai multe surse ne-a permis să ajungem la concluzia că, într-adevăr, sultanul avea intenții de pace, dar poziția nehotărâtă a lui Constantin Brâncoveanu l-a determinat pe țar să pună la îndoială acest fapt și în scurtă vreme să întreprindă acțiuni hotărâte de confruntare cu forțele otomane [177, p. 32]. Analiza multilaterală a relațiilor politice și personale dintre D. Cantemir și C. Brâncoveanu ne-a permis să ajungem la concluzia că ele pot fi considerate ca o rivalitate între cei doi domni, dar nicidecum o dușmănie [80, p. 107-111].

O altă problemă aflată în discuție în literatura de specialitate, la care venim cu o viziune proprie, este cea legată de *neaderarea sârbilor la campania lui Petru cel Mare* din vara anului 1711. Dacă cercetătorii au considerat că sârbilor în număr de 18 mii le-a fost oprită calea spre unire cu unitățile rusești de către domnul valah, apoi noi aducem argumentele noastre care arată că în realitate era vorba de cca 10 mii ostași sârbi și că mai curând aceștia au fost împiedicați să se unească cu forțele armatei ruse de către autoritățile imperiale austriece [90, p. 79-80].

Un număr mare de documente inedite ne-au permis să reconstituim un alt episod important al Campaniei de la Prut, cum ar fi *atacul cetății Brăila* de către generalul C. E. Renné și Toma Cantacuzino, la care au luat parte unități de oaste moldovenească și munteană, dând dovadă de mare vitejie. Totodată, am arătat că de luarea Brăilei, una dintre cele mai izbutite acțiuni în cadrul campaniei de la Prut, nu au putut profita forțele principale ale aliaților din cauza ruperii legăturii cu tabăra principală rusă, ca urmare a incursiunilor tătărăști și trecerii oastei otomane pe malul stâng al Dunării [90, p. 82-83]. În schimb, succesul de la Brăila a influențat indirect asupra negocierilor politice dintre P. Șafirov, împuternicitul lui Petru I, și Baltagi Mehmet pașa, precum și asupra stabilirii condițiilor de încheiere a păcii între Rusia și Poarta

Otomană la Stănilești. În special, cercetările au arătat că la această acțiune temerară au participat cca 11 mii de oameni, inclusiv 5600 cavalerie regulată și peste 5 mii de moldoveni și valahi [90, p. 79; 174, p. 104]. La asaltul cetății s-au evidențiat unitățile lui *Toma Cantacuzino*, care, pentru eroismul său în luptă, imediat după retragerea în Rusia, a fost ridicat la rangul de general-maior [87, p. 35; 176, p. 37; 177, p. 33].

Nu am trecut cu vederea și o altă împrejurare care a diminuat cu mult capacitatea de luptă a oastei ruso-moldovenești din vara anului 1711, fiind vorba de *aprovizionarea cu alimente și furaj* atât din Moldova, cât și din Valahia. În special, se arată că dacă acțiunile lui D. Cantemir de a aduna minimul necesar de hrană, chiar dăruind „70 mii oi și 6 mii bovine”, s-au ciocnit de seceta cumplită și invazia de lăcuste, apoi convoaiele de alimente care urmau să sosească în tabăra lui Petru din Valahia s-au reținut, în parte fie din cauza poziției indecise a lui C. Brâncoveanu, fie drept urmare a incursiunilor tătare [90, p. 76; 177, p. 30].

O atenție sporită se acordă *corelației de forțe între cele două armate în preajma bătăliei hotărâtoare*. Noi am analizat critic părerile exprimate de predecesori în această problemă și, folosind un spectru larg de izvoare cunoscute și, preponderent, inedite, am prezentat un tablou real atât din punct de vedere numeric, cât și al genurilor de oaste participante în acțiunile militare din vara lui 1711 în Moldova în cele două tabere. Calculele pe care le-am efectuat arată „nu mai puțin de 83 mii de oameni” de partea rușilor, inclusiv cca 7 mii de moldoveni și 150-160 mii oastea otomană, inclusiv unitățile de tătari, cazaci și polonezi [77, p. 76-78], ceea ce schimbă cu mult datele și informația în această privință.

Importante precizări sunt aduse de noi și în privința acțiunilor desfășurate de grosul armatei ruse în ajunul *bătăliei de la Stănilești* începând cu **2 iulie 1711**, când Petru I și D. Cantemir cu taberele lor au început deplasarea la sud spre Fălciu, pentru a contracara și a reduce la minim capacitatea de manevră a oastei otomane. Cele două armate au ajuns față în față, de o parte și de alta a Prutului, pe **7 iulie**. În aceleași cercetări este descrisă starea de spirit, incertitudinea și nehotărârea de a intra în luptă atât într-o tabără, cât și în alta, precum și evenimentele în derulare rapidă pe linie de tangență dintre cele două armate. În baza unui amplu material inedit întreprindem o revizuire substanțială a derulării acțiunilor în cadrul bătăliei de la Stănilești cu începere din **8 iulie 1711**, când au avut loc primele mari confruntări directe între cele două armate. Deosebit de scrupulos, cu maximală obiectivitate, am arătat atât acțiunile comandamentelor, cât și evenimentele directe de pe câmpul de luptă, fiind scoase în evidență implicarea directă în luarea deciziilor în tactica și strategia de luptă a lui Dimitrie Cantemir și participarea lui directă la operațiunile militare ale polcurilor moldovenești [79a, p. 106-109]. Sunt dezvăluite cauzele care l-au determinat pe Petru I să bată în retragere, iar în cele din urmă aceste acțiuni să ducă la încercuirea la **9 iulie** a taberei sale de către inamic pe malul drept al Prutului în apropiere de Huși [79a, p. 108-110]. După calculele noastre, numărul celor încercuiți în frunte cu Petru I și D. Cantemir nu depășeau 45-47 mii de oameni, care s-au apărat cu multă dârzenie în fața forțelor mult mai numeroase ale turcilor și tătarilor în frunte cu vizirul Baltagi

Mehmet-paşa. În aceleaşi lucrări dedicate Campaniei de la Prut sunt descrise luptele grele duse la 10-11 iulie între cele două armate, precum şi situaţia complicată în care s-a pomenit armata rusă şi cea moldovenească, lipsa tot mai acută de alimente, furaje şi muniţii. Sunt dezvăluite veridic cauzele care l-au determinat pe Petru I să ceară un armistiţiu de 48 ore pentru tratative şi în cele din urmă să încheie pace cu turcii [77, p. 84-95; 90, p. 82-88; 177, p. 35-39], ale cărei condiţii grele sunt cunoscute.

Documente din arhive, descoperite de noi, ne oferă posibilitatea de a elucidă problema controversată cu privire la *participarea lui D. Cantemir*, în condiţiile de război, la operaţiunile militare în timpul campaniei de la Prut. Opiniile şi propunerile domnului Ţării Moldovei, expuse în cadrul consiliului din 23 iunie au determinat, în mare parte, decizia lui Petru I şi a generalilor săi de a trimite o parte din cavalerie rusă spre cetatea Brăila, pentru a cuceri acest punct strategic aflat în spatele oştilor turceşti [79a, p. 100-101]. Sfaturile şi sugestiile lui D. Cantemir au fost luate în considerare de monarhul rus şi în consiliile ulterioare, inclusiv în timpul hotărâtoarei lupte de la Stănileşti [79a, p. 109-110].

Un alt episod absolut nou şi necunoscut din timpul campaniei de la Prut a fost depistat de noi în baza documentelor descoperite. În cadrul întrevederilor şi discuţiilor secrete între principele Ţării Moldovei şi ţarul Rusiei, lui D. Cantemir i s-a propus, „în caz dacă binevoieşte, *gradul de general deplin al armatei ruse*” [79a, p. 105]. D. Cantemir politicos s-a eschivat de un răspuns afirmativ la aceasta ofertă, motivând prin faptul că nu poate părăsi oastea moldovenească iregulară şi s-o pună sub comanda oricărui altul. Totodată, el l-a rugat pe Petru I să „revină la problema dată imediat după încheierea campaniei militare” [79a, p. 105].

Analizând circumstanţele timpului, caracterul corespondenţei şi comportamentul principelui Moldovei şi al ţarului Rusiei, am ajuns la concluzia că nu modestia lui D. Cantemir sau starea oastei moldoveneşti au cauzat refuzul lui de a accepta acest înalt grad militar. Considerându-se domn ereditar, cum a şi fost stipulat în documentul întocmit la Luţk, al unui principat suveran, D. Cantemir vedea în această ofertă a ţarului subestimarea ponderii şi locului său pe scară ierarhică [79a, p. 105].

Documente depistate de noi în arhivele ruse ne-au permis să abordăm, pentru prima dată şi *problema circumstanţelor plecării lui D. Cantemir cu membrii familiei sale şi cu suita din Ţara Moldovei în Rusia*. Cât de „benevolă şi dorită” a fost ea ne vorbesc următoarele mărturii ale timpului. De îndată ce trupele ruseşti s-au depărtat la o distanţă sigură de principalele forţe ale inamicului şi drumul spre Iaşi a fost curăţat de tătari şi zaporojeni, Dimitrie Cantemir, împreună cu cei mai apropiaţi boieri şi cu alţi slujitori, protejaţi de două sute de dragoni, s-au îndreptat spre capitala moldavă, unde au ajuns în seara zilei de 14 iulie [79a, p. 115]. Îl aştepta o misiune foarte grea: în cel mai scurt timp trebuia să-şi pregătească de drum familia, să adune lucrurile cele mai de valoare, să împacheteze şi să încarce în căruţe nepreţuita sa comoară – colecţia de cărţi, manuscrise şi instrumente muzicale. Înţelegând că despărţirea de oraşul unde şi-a petrecut copilăria şi unde-şi dormeau somnul de veci părinţii săi poate dura ani în şir, Dimitrie Cantemir îşi amăna plecarea cât putea.

Acest lucru nu putea să nu-i irite pe emisarii țarului, desemnați să-l însoțească. În raportul către Petru I, brigadierul Grigori Cernișov scria: „Preamilostive țar. La ordinul Majestății Voastre am ajuns cu detașamentul meu la Iași și mă aflu acum la domnitorul moldovean. Dar domnul moldovean nu vrea să plece în data de azi, ci doar mâine dimineață. Și eu îi spun mereu să plecăm astăzi. Iar el îmi spune că astăzi nu poate porni. De aceea mă fac vinovat de mânia Majestății Voastre, că domnitorul tot zăbovește” [79a, p. 115-116].

O altă problemă elucidată este cea legată de *numărul moldovenilor care s-au retras cu D. Cantemir în Rusia*. În contextul discuției, care durează de mai mulți ani în literatura de specialitate, sunt aduse mai multe păreri și, respectiv, diferite date în această privință. Examinarea unui număr considerabil de izvoare inedite, depistate de noi în arhivele ruse, ne-au dat posibilitatea să venim cu argumente decisive, prin care sunt respinse miturile și legendele în această privință. În special, aceste investigații au arătat că, dacă dintru început numărul celor refugiați era într-adevăr de *cca 4 mii de oameni* de ambele sexe, printre care familii de boieri mari și mici, slujitori, comandanți și oșteni moldoveni, care făceau parte din polcurile rusești și moldovenești, în scurtă vreme unitățile formate pe teritoriul Țării Moldovei în cadrul Campaniei de la Prut au fost desființate, așa încât numărul celor care l-au urmat pe D. Cantemir s-a redus cu mult, ajungând în realitate la 1,5-2 mii de persoane [168, p. 14-20]. În alte lucrări publicate, în baza unor izvoare inedite am precizat că în anturajul direct al lui D. Cantemir erau 330 de oameni, inclusiv boieri, slujitori, slugi domnești, mulți dintre ei fiind cunoscuți cu nume concrete [166, p. 49-60, 169, p. 96-102].

Astfel, pe parcursul primei perioade de maturitate a lui D. Cantemir (1693–1711), acesta a fost implicat în mai multe activități de la stabilirea sa în Istanbul, până la sfârșitul Campaniei de la Prut și retragerea în Rusia. Dintre cele mai principale, după cum am arătat, un rol important au avut următoarele: continuarea studiilor și formarea sa multilaterală în mediul stamboliot; executarea funcției de kapuchehae la Poartă, reprezentându-l pe fratele său Antioh, domn al Țării Moldovei (1695–1700); purtarea tratativelor și stabilirea înțelegerii cu Toma Cantacuzino, trimisul special lui Constantin Brâncoveanu, domnul Țării Românești; ocupații științifice, literare și muzicale.

Prin documente inedite și investigații suplimentare am prezentat o nouă panoramă a împrejurărilor în care D. Cantemir a ajuns în scaunul Țării Moldovei; a intrat în alianță cu Petru I, țarul Rusiei și a participat în acțiunile militare de anvergură din vara anului 1711. Venim, totodată, cu precizări importante referitoare la raportul de forțe dintre părțile beligerante, la numărul oastei moldave și cel al consăngenilor care l-au însoțit în refugiul în Rusia.

În toate aceste aspecte, prin documente și cercetări concrete, am adus noi contribuții la cunoașterea aprofundată a vieții lui D. Cantemir din perioada dată.

4. PROBLEME CONTROVERSATE DIN VIAȚA ȘI ACTIVITATEA LUI DIMITRIE CANTEMIR ÎN IMPERIUL RUS

Odată cu încheierea Campaniei de la Prut și retragerea lui D. Cantemir cu un număr impunător de consângeni ai săi în hotarele Rusiei (august-septembrie 1711), se începe una din cele mai importante perioade din viața, activitatea politică și științifică a fostului domn al Țării Moldovei. Nu este întâmplător că acestei perioade i-au fost dedicate numeroase studii și culegeri de documente care, în totalitatea lor, ne-au creat o anumită imagine și înțelegere a prezenței și manifestării principelui moldav în noua sa patrie. Cu toate acestea, investigațiile noastre, mai ales în arhivele ruse, au adus la descoperirea, publicarea și punerea în circuitul științific a unui important set de documente necunoscute, care ne-au deschis noi perspective în cercetarea problemei.

În continuare propunem o serie de aspecte legate de viața și activitatea lui D. Cantemir în Rusia, în care venim cu noi informații și cunoștințe ce ne permit să depășim reprezentările și opiniile eronate despre principele moldav, acumulate în știința istorică pe parcurs de câteva secole, și prin care prezența lui D. Cantemir în societatea rusă, precum și viața și activitatea lui în această țară, apare într-o lumină mult mai clară și mult mai realistă.

Investigațiile efectuate ne-au permis să determinăm *două perioade din anii aflării lui în Rusia*. Prima: 1711–1714, când D. Cantemir mai rămânea recunoscut domn peste compatrioții refugiați cu el. A doua: 1715–1723, când principele moldav trăiește și activează în calitate de supus al țarului, deși era ridicat în înalte ranguri de demnitar de stat.

Acțiunile întreprinse de principele moldovean după stabilirea sa în Rusia, când atât curtea refugiată a lui Dimitrie Cantemir, cât și ceilalți demnitari și slujitori moldoveni s-au ciocnit de dificultățile vieții cotidiene, deși aveau niște promisiuni verbale din partea țarului, precum că vor fi compensate în mod echitabil averile pierdute și părăsite în Moldova. Depistând un număr destul de mare de demersuri și rugăminți adresate țarului și înalților demnitari de la curtea rusă, constatăm că D. Cantemir încearcă să obțină realizarea celor promise. Investigațiile au arătat că, în virtutea faptului că multe din poruncile țarului se aduceau la îndeplinire cu mare întârziere din cauza aparatului birocratic greoi, multe dintre aceste probleme legate de *repartizarea și confirmarea prin documente scrise a proprietăților* au rămas nesoluționate până în anii 1722–1723 [162, p. 9-14].

Adeseori în corespondența sa cu țarul și cu demnitarii de rang înalt erau abordate subiecte referitoare la *soarta moldovenilor strămutați*, fiind înaintate solicitări de a li se îmbunătăți situația materiale, de a li se acorda moșii sau de a fi angajați la slujbă. Chiar și în ultimii ani de viață, fiind grav bolnav, Dimitrie Cantemir continua să poarte de grijă consângenilor săi veniți cu el în Rusia. La sfârșitul anului 1722, o parte dintre ei au fost amendați cu sume mari pentru faptul că, necunoscând legile și obiceiurile rusești, s-au implicat în angajarea unor țărani fugari. În scrisorile către

Petru I și A. D. Menșikov, Cantemir imploră ca acestor „moldoveni sărmani și ruinați total, să le dați un răgaz în privința banilor, până când mă voi însănătoși...” [83, p. 55; 161, p. 63-81].

Correspondența din anii 1711–1722 dintre Cantemir și compatrioții săi din Rusia și din afara hotarelor ei demonstrează pe deplin afirmațiile lui Șt. Ciobanu, potrivit cărora chiar și în emigrație el continua să rămână pentru aceștia domnul Moldovei [83, p. 46; 177, p. 53].

O altă problemă, în rezolvarea căreia ne-am dat concursul, venind cu informații și analize în premieră absolută, este legată de *numeroasele contradicții pe care le-a avut D. Cantemir în relațiile cu compatrioții săi* chiar din primele luni de refugiu în Rusia. De îndată ce convoiul său a ajuns la Kiev (august-septembrie 1711), deosebit de complicate s-au dovedit a fi raporturile principelui moldovean cu un grup de boieri și slujitori, în primul rând cu *hatmanul Ion Neculce*, cu Savin Zmucilă, Simion Rugină, Ion Racoviță ș.a. – în total 18 la număr. Ei nu au mai dorit să îndeplinească poruncile voievodului lor și să continue drumul în adâncul Rusiei și au cerut să li se dea permis de întoarcere. În baza unor izvoare inedite, am elucidat acest aspect, arătând subtextul acestor contradicții, care s-au încheiat la 16 august 1712, când, cu permisiunea țarului, D. Cantemir le înmânează scrisori de plecare spre Kiev, unde din porunca lui B. P. Șeremetev au fost reținuți încă 10 luni, până la 13 iunie 1713, când a fost încheiat tratatul de pace între Rusia și Imperiul Otoman. După 7 ani de ședere în mare sărăcie și lipsuri în Polonia, lui Ion Neculce i s-a permis intrarea în Moldova [166, p. 16-22]. Analiza izvoarelor inedite au arătat că grupului de boieri în frunte cu Ion Neculce i s-a dat voie să plece doar după clarificarea definitivă a relațiilor cu Imperiul Otoman și încheierea păcii în 1713 [165, p. 45-48; 166, p. 16-22]. Precum au arătat investigațiile noastre, acest deznodământ pozitiv pentru grupul de boieri era legat și de politica țaristă preocupată să lase o impresie cât mai favorabilă în fața popoarelor creștine, aflate sub stăpânire otomană.

Școțând în evidență și analizând această stare conflictuală între principele D. Cantemir și hatmanul Ion Neculce, considerăm că acest caz a fost, de fapt, prima situație în care s-au adus la îndeplinire prevederile punctelor 9 și 10 ale „*Diplomei*” care i-a fost înmănată de Petru I în aprilie 1711, prin care se stipula că: „Boierii și toți supușii domniei Moldovei să fie datori a se supune poruncii domnului, fără nicio împotrivire și scuze (așa precum mai înainte a fost întotdeauna obiceiul), afară de excepțiile menționate în punctul al treilea (în care se arată că boierii și supușii domnului moldovean aveau dreptul să nu se supună, în caz dacă D. Cantemir sau vreunul din urmașii săi la tron „s-ar lepăda de sfânta biserică a răsăritului sau s-ar depărta de credința față de măria noastră țarul” Rusiei) și că „Toată legea și judecata să fie a domnului și fără hrISOVOL domnului nimic nu va fi întărit sau desfăcut de către măria noastră, țarul.” [164, p. 117]. Aceste poziții au fost formulate și în punctul 2 al „Rezoluțiilor” lui Petru I, înmănate lui D. Cantemir la Moghiliiov, ca răspuns la numeroasele demersuri ale fostului domn [83, p. 41-42; 166, p. 16-22].

De aceeași problemă referitoare la relațiile lui D. Cantemir cu cei de un neam cu el, care l-au urmat în Rusia, ține și un episod tragic din vara anului 1714, și care a

avut urmări dintre cele mai serioase pentru statutul de mai târziu al principelui moldovean în patria sa adoptivă. Sprijinindu-ne în temei pe izvoare inedite, am analizat cazul arătând că este vorba despre cearta cu final fatal ce s-a produs între adepții lui D. Cantemir, frații Merescu și familia Zărul (în documentele rusești Zerul), care locuiau în satul Koliujnoe al regimentului Izium [168, p. 55]. Cearta în sine nu reprezenta ceva neobișnuit printre emigranții din Moldova. Acest eveniment tragic însă a căpătat de astă dată, pe lângă caracterul penal, și unul vădit politic. În afară de aceasta, cazul soldat cu un omor între cele două părți s-a constituit într-o primă și ultimă anchetă întreprinsă de către principe, care a intervenit (considerându-se pe deplin în drept să o facă ca domn moldovean în raport cu supușii săi) în relațiile dintre cele două clanuri boierești stabilite în Rusia. Profitând de dreptul „de a judeca și pedepsi volohii”, ce i s-a conferit prin diplomă țaristă aprobată prin rezoluția din 1 august 1711, D. Cantemir la finele anului 1714 a luat cunoștință de cauzele și circumstanțele conflictului. La finalizarea cercetării și judecării cazului, el a emis un verdict sever, fără drept de apel: „pe trei dintre instigatori (frații Zărul) i-a *condamnat la moarte*, iar pe ceilalți – la muncă silnică” [168, p. 19]. Polemizând cu mai mulți autori, bazându-ne pe izvoare inedite, venim cu precizări atât în cronologia conflictului, cât și a numărului decedaților (moartea doar a unei singure persoane – „polcovnicul” Pavel Merescul) și a celor condamnați. Spre bucuria condamnaților, sentința nu a fost dusă la îndeplinire. Drept cauză a servit rezoluția lui Petru I care anula hotărârea judecătii luate de principele moldovean. Spre deosebire de alți cercetători, acordăm o atenție sporită acestei situații politico-juridice și concluzionăm că hotărârea țarului nu trebuie percepută drept manifestare a milostivirii și carității față de cei condamnați. Mai curând, țarul s-a bazat pe calculele sale politice. Căci, în cazul în care monarhul rus ar fi acceptat decizia principelui și ar fi aprobat pedeapsa, el ar fi dat o lovitură simțitoare aureolei sale de apărător și protector al tuturor popoarelor creștine, promovată consecvent de către autoritățile țariste în rândurile coreligionarilor din Sud-Estul Europei. Desigur, ar fi suferit și prestigiul, umbrit după catastrofa de la Prut, al Rusiei, care se dădea drept unica putere creștină, preocupată, prin acțiunile sale militare și politice, să elibereze popoarele creștine subjugate de Imperiul Otoman. Pe țar nu-l intimidă deloc faptul că decizia luată a lovit dureros în orgoliul și demnitatea de domn a lui Dimitrie Cantemir. De facto, prin acest verdict, în fond, ***Petru cel Mare a anulat obligațiile stipulate în Diploma din 13 aprilie 1711***, prin care îi oferea principelui moldovean un statut aparte și bază legală stabilirii sale în Rusia, precum și alte promisiuni făcute mai târziu, conform cărora Petru I i-a dat dreptul de putere deplină și de judecată asupra celor plecați cu el în Rusia [166, p. 55]. Prin analiza acestui caz conchidem că principelui moldovean i s-a indicat clar că unicul stăpân în Rusia este țarul și că acesta nu va renunța nicidecum la principiul fundamental al monarhiei absolute – dreptul absolut și unic al monarhului de a face dreptate în țara sa și că el nu intenționa să împartă cu nimeni privilegiul de a adopta și a modifica o lege, de a judeca și de a pedepsi. Toți ceilalți, în cazul dat și Dimitrie Cantemir cu volohii trecuți sub coroana sa, trebuiau să respecte strict aceste legi. Or, cazul principelui mol-

dovean putea crea un precedent grav, pe care Petru I, susținător aprig și consecvent al puterii absolute, nu-l putea admite. Concluzia trasă de noi în acest studiu de caz este și mai importantă, deoarece: prin rezoluția pusă de țar la sfârșitul anului 1714 de facto s-a încheiat o primă perioadă de ședere a lui D. Cantemir în Rusia, când el se mai considera domn al Țării Moldovei și stăpân cu drept de judecată asupra întregii comunități de moldoveni care l-au însoțit benevol în exil, și a început cea de-a doua perioadă, care a durat până la sfârșitul vieții, cu statut de cneaz al Imperiului Rusiei și de supus al țarului, de altfel ca și toți ceilalți nobili ruși aflați sau neaflați în slujba țarului [83, p. 104-106; 161, p. 63-81; 168, p. 15-16; 177, p. 50-51].

Polemizând cu Ștefan Ciobanu, noi combatem părerea acestuia, conform căreia D. Cantemir s-ar fi bucurat în Rusia de *drepturi* aproape *nelimitate*, chiar mai mari decât cele pe care le avea ca domn în Țara Moldovei. Drept argumente sunt aduse o serie de documente, printre care și hotărârea Senatului Guvernator la adresa „prealuminatului principe rus și domnitor voloh” din 25 noiembrie 1718, prin care „*i se aduce la cunoștință decretul Suveranului Său, în care se spune că el (Dimitrie Cantemir – n.n.) de azi înainte să nu trimită pe nimeni în afara barierei (post de frontieră) fără actul de trecere care trebuie luat din cancelaria de Ambasad, sau de la guvernatorul Kievului*”. Această atitudine dură a țarului și Senatului se explică prin faptul că, în urmă cu un an, fostul domn al Moldovei i-a permis slujitorului său, Ioan Vracniță, „*să plece peste hotar, să-și vadă mama care locuia la Iași, fără acte de trecere... împreună cu negustorii greci... dar nu i-a poruncit să se prezinte la guvernatorul Kievului*” [79a, p. 154].

Au urmat alte ucazuri și legi ale țarului și Senatului, prin care drepturile lui D. Cantemir și ale consăngenilor săi au fost limitate și mai mult, încât se poate afirma cu certitudine că prin acestea se anulau drepturile lor stipulate încă în 1715, conform cărora: „... *Principele are dreptul de a se deplasa la Moscova și în alte orașe, de asemenea, și trimișii lui au aceleași drepturi, iar pe fiii săi poate să-i trimită la învățătură în orașe faimoase și în alte orașe din țările creștine*” [164, p. 114-118].

Documentele publicate anterior de alți cercetători, dar mai ales cele descoperite de noi, au permis reconstituirea întregului tablou al **averilor și ajutoarelor primite de către D. Cantemir** de la autoritățile ruse drept recompensă pentru pierderile suportate ca urmare a trecerii sale de partea țarului în 1711 [162, p. 9-14]. Investigațiile efectuate au arătat că primele demersuri în vederea repartizării unor averi fostului principe moldovean în conformitate cu prevederile Diplomei din 13 aprilie 1711 au fost făcute de D. Cantemir către țar începând cu 29 iulie 1711, revenindu-se ulterior cu scrisori și rugăminți în privința primirii unor moșii, sate, case, păduri, fânețe, de ajutoare bănești ș.a., de confirmare prin acte oficiale a drepturilor de proprietate asupra unor averi. Toate au fost făcute în repetate rânduri, până către sfârșitul vieții. Asemenea demersuri erau adresate fie direct țarului Petri I, fie înalților demnitari din anturajul său ori Senatului Guvernamental al Rusiei. În cercetările publicate aducem date și informații concrete că repartizarea averilor era făcută nu rareori cu dificultate, cu piedici birocratice, ceea ce îl făcea pe principele moldovean și prealuminatul

cneaz al Rusiei să revină cu demersuri și precizări suplimentare, cu rugăminți de modificare a unor decizii privitoare la unele proprietăți de la Harkov și Moscova și din împrejurimi. Bogate informații privind averile primite de D. Cantemir conține scrisoarea sa din 14 iulie 1712, în care se arată că prin ucazul țarului el a primit proprietăți pe fostele moșii ale lui Șidlovskii în regiunea Harkov („uezdul” Sevsk, moșia Komarițkaia, 1000 de gospodării țărănești) și se formulează rugămintea de a i se repartiza alte posesiuni în apropiere de Moscova (40 de curți țărănești cu bunuri agricole, fânețe ș.a.); 6000 de ruble și o casă de piatră la Moscova [164, p. 157-159, doc. 27]. După cum reiese din hotărârea Senatului Guvernamental de la 10 martie 1713, lui D. Cantemir i s-au repartizat în apropiere de Moscova satele: Bulatnikovo, Prudișe și Timohovo – în total 34 de gospodării țărănești [164, p. 173-180, doc. 43].

De asemenea, în condiții deosebit de complicate, i s-au repartizat anumite proprietăți și lui Dimitrie Cantemir personal. Precum arătăm în baza unor izvoare inedite, a fost nevoie de mai multe întrevederi ale principelui moldovean cu țarul, în urma cărora au fost emise ucazurile lui Petru I, care au completat concret conținutul diplomelor și rezoluțiilor privind compensarea pierderilor materiale și morale suportate de domnul moldovean și însoțitorii săi [168, p. 17]. În scurtă vreme, după ordinul țarului din 9 iunie 1712, au urmat dispozițiile scrise ale cancelarului G. I. Golovkin (aduse la îndeplinire peste 5 luni), prin care lui D. Cantemir și însoțitorilor săi le-au fost repartizate moșii în regiunea Harkov, în Izium și în județul Kursk, în total 710 de curți țărănești. Faptul că transmiterea moșiilor s-a produs fără eliberarea actelor de proprietate asupra averii, a făcut ca pe numele lui Petru I să vină un număr mare de plângeri și demersuri care au continuat până în anul 1722 [83, p. 97-99; 174, p. 128-130]. Precum au arătat cercetările noastre, nu toate ucazurile și poruncile țarului au fost aduse la îndeplinire în această privință. În unele studii este adus drept exemplu faptul că, deși lui D. Cantemir i-au fost repartizate „case de locuit în Moscova și Sankt Petersburg... de asemenea în județul Moscova - satul Kotelnikovo”, în realitate nu toate proprietățile imobile promise le-a primit. În alt caz, izbindu-se de neaducerea la îndeplinire a ucazului țarului de repartizare a satului Kotelnikovo, D. Cantemir reușește să obțină în schimb, la sfârșitul anului 1713, moșia Ciornaia Greazi cu „satele Petrovca, Hohlovka, Șaidurovo, Orehovo, împreună cu țărani, pământurile, pășunile, luncile, pădurile și terenurile agricole” în preajma Moscovei, rămasă ulterior fiilor săi [162, p. 9-14]. Conform documentelor depistate în arhivele ruse, demersurile lui D. Cantemir către Petru I în vederea obținerii altor proprietăți promise prin hotărârea Senatului Guvernamental (o casă la Presnea, pe râul Moscova, care a aparținut cneazului Matvei Gagarin; pășuni, păduri lângă Sankt Petersburg ș.a.) nu au fost aduse la îndeplinire [83, p. 40; 177, p. 46-47].

Un alt aspect legat de biografia lui D. Cantemir din perioada șederii sale în Rusia, discutat de mai multă vreme în știința istorică, este cel cu privire la **strămutarea principelui** moldovean cu familia sa de la Harkov la Moscova în anul 1712. Polemizând cu mai mulți istorici (Șt. Ciobanu, N. Ciachir ș.a.) [168, p. 17-18], arătăm că această schimbare s-a produs nu din cauza conflictului cu B. P. Șeremetev sau deoarece

prezența lui D. Cantemir la Harkov ar fi tensionat relațiile Rusiei cu Poarta Otomană, ci, mai curând, pentru că Petru I, cunoscând valoarea incontestabilă a principelui moldav de expert în probleme orientale, a decis să-l aducă mai aproape de sine, având nevoie de sfaturile sale în pregătirile de a-și lua revanșa într-o nouă campanie militară contra otomanilor și tătarilor din Crimeea. Pe lângă aceasta, Petru cel Mare a hotărât că Dimitrie Cantemir trebuie să părăsească Harkovul ca să **nu admită plecarea lui din Rusia și stabilirea de relații directe sau ascunse cu alte țări europene** [90, p. 102-103; 168, p. 18; 177, p. 49]. Tot din această cauză, constatăm că ulterior țarul Rusiei nu-și va da consimțământul pentru plecarea în afara granițelor Rusiei nu doar a principelui, dar și a copiilor acestuia, care s-au adresat în repetate rânduri cu rugămintea de a fi trimiși la studii în Europa [168, p. 18]. Aceste acțiuni ale monarhului rus ne-au determinat să ajungem la concluzia că, treptat, Dimitrie Cantemir s-a văzut nevoit să accepte noua realitate, devenind ulterior unul dintre supușii țarului. În același timp, **stabilirea în vechea capitală a Rusiei a fost grăbită și de faptul că s-a îmbolnăvit grav Casandra**, doamna principelui moldovean. În aceste condiții era acută nevoie de medicamente și de medici calificați, care, de fapt, lipseau la Harkov, ceea ce a determinat plecarea spre Moscova în toiu iernii [168, p. 18]. Astfel, după o perioadă de ședere la Moscova, când un alt război cu turcii nu mai intra în planurile apropiate ale țarului, principelui moldovean i s-a permis să plece de la Moscova atât la moșiile sale, cât și în alte orașe din Rusia Centrală.

Una din problemele abordate, din care tragem concluzii inedite, se referă la **raporturile fostului domn moldovean cu Petru I și cu mulți înalți demnitari din anturajul acestuia**. Contrar părerii preconceptuate din literatura istorică, precum că, aflându-se în Rusia, D. Cantemir ducea un mod retras de viață și era „străin reformelor lui Petru I și vieții din țara în care se afla... nu face aproape niciun fel de legătură cu Rusia de atunci” [24, p. 50, 430], documentele vremii puse de noi pentru prima dată în circuitul științific demonstrează că realitatea era cu totul alta. Materialele depistate (scrisori, rapoarte, demersuri, luări de atitudine, rugăminți, plângeri ș.a.) arată că pe parcursul șederii sale în Rusia D. Cantemir s-a aflat în legătură aproape permanentă cu demnitarii ruși. Totodată, a corespondat și a făcut schimb de opinii atât cu Petru I, cât și cu numeroși reprezentanți ai administrației centrale și locale din Rusia.

Cercetările realizate au demonstrat că la început D. Cantemir a corespondat cu demnitari pe care i-a cunoscut și a întreținut legături până la stabilirea sa în Rusia. Dintre aceștia făceau parte fostul ambasador la Istanbul Piotr Tolstoi, general-feldmareșalul Boris Șeremetev, vice-cancelarul Pavel Șafirov. Aceste relații, precum constatăm, nu i-au asigurat chiar de la început integrarea în înalta societate rusă. Era necesară, pe lângă susținerea din partea celor nominalizați, și celor mai influente figuri din anturajul țarului, fiind vorba de Alexandr Menșikov, Fiodor Apraksin, Gavriil Golovkin, familiile cnejlor Golițin și Dolgoruki. În special, în aceleași studii se arată că în anii 1711–1713 relațiile lui D. Cantemir cu A. D. Menșikov au fost tensionate de faptul că celui dintâi și consăngenilor săi li s-a repartizat la Harkov moșiile general-maiorului F. Șidlovski, care era protejatul celui de-al doilea. Răceala

în relațiile principelui moldovean cu alți nobili ruși, printre care familiile Golițan, Romodanovski și Astafiev, a fost generată de litigiile de proprietate între cele două părți, apărute din cauza unor incorectitudini în repartizarea lor de către autoritățile țariste. Dacă unele erau rezolvate în baza unor deciziilor reciproc avantajoase, apoi altele au durat mulți ani, determinând apariția noilor tensiuni și procese judiciare.

Drept urmare, în anii 1714–1718 relațiile lui D. Cantemir cu înalții demnitari din anturajul țarului s-au limitat doar la o corespondență ce ținea de probleme de ordin financiar, de situația economică a moșiilor trecute în proprietatea principelui, de plecarea și primirea curierilor săi din Moldova, Țara Românească și Rzjecz Pospolita.

Această stare de lucruri în relațiile cu țarul și cu anturajul său, precum arătăm în baza unor surse documentare inedite, s-a schimbat radical după *căsătoria lui D. Cantemir cu Anastasia*, fiica general-locotenentului Ivan Iurievici Trubețkoi. După cum se constată în aceleași studii, țarul tindea să efectueze controlul nu doar asupra activității structurilor de stat, dar și asupra vieții private a celor mai apropiați demnitari; adică, de multe ori însuși Petru I, după bunul său plac, decidea logodna, căsătoria și alte evenimente din viața privată a funcționarilor săi. Pentru a avea mai mare încredere în principele moldovean și cu scopul de a-l atrage definitiv în acțiunile sale de politică internă și externă, Petru cel Mare a decis să-l căsătorească pe D. Cantemir cu una din fiicele cneazului I. Trubețkoi, care, deși avea la acea dată o stare materială precară, avea o substanțială autoritate și pondere politică în mediul monarhului rus și legături de rubedenie cu vechile și autoritarele familii de cneji Cerkasski, Saltikov și Musin-Pușkin. Depistând și corectând erorile predecesorilor în această chestiune, arătăm că evenimentul s-a produs la 14 ianuarie 1720 [90, p. 137]. Rolul de părinți martori a revenit țarului și țarinei. Această căsătorie a fost precedată de o interesantă corespondență între D. Cantemir și viitorul său socru, în care erau dezvăluite interesele părților. Totodată, faptele aduse arată că relațiile dintre cei doi căsătoriți erau marcate de profunde sentimente de dragoste (observate și descrise de martori oculari), din care în același an s-a născut fiica lor Smaragda-Ecaterina [90, p. 137].

Aceste evenimente au schimbat radical nu doar atitudinea țarului și a înalților demnitari ruși față de fostul principe moldovean și prealuminat cneaz al Rusiei, dar și poziția sa în întreaga societate înaltă din capitala rusă, căci la 20 februarie 1721 țarul l-a ridicat în înaltul rang de consilier de taină și de membru al Senatului. Pe parcursul anilor 1721–1722, aflat în aceste înalte dregătorii de stat ale Imperiului Rus, D. Cantemir participă la dezbaterile și la adoptarea deciziilor privind documentele legislative de stat ale Rusiei, printre care și cele cu privire la *Tabelul rangurilor* [76, p. 121; 90, p. 138-139; 177, p. 65-66].

În alte cercetări am menționat că a fost dezvăluită o nouă filă din viața și activitatea lui D. Cantemir în Rusia – *contribuția sa la îmbunătățirea cultivării cânepii*. În anul 1721, din porunca țarului, principele moldovean elaborează, pentru prima dată în Rusia, un studiu analitic în materie de știință economică, privind cultivarea cânepii și căile de ridicare a rentabilității ei. Acțiune prin care el se înscrie printre așa-numiții „pribălcicki”, noțiune care derivă de la termenul rus „прибыль” – *profit, beneficiu* [164, p. 234-237].

Prin aceste acțiuni fostul domn moldovean se înscrie printre cei mai apropiați sfetnici care formau în istoriografia rusă așa-numitul – „*cuib al lui Petru*”, ceea ce a adus la stabilirea relațiilor amicale cu A. Menșikov, A. Makarov, A. Cerkasski ș.a. Pe de altă parte, ascensiunea fulminantă a principelui moldav a provocat și atitudini dușmănoase și invidioase ale altor reprezentări ai nobilimii ruse, cum ar fi dosarul, fabricat la sfârșitul anului 1721, de ober-gofmareșalul M. D. Olsufiev, cu privire la așa-numita acaparare samovolnică de către D. Cantemir a localității Saburovo. Alții, dimpotrivă, căutau susținerea și apropierea de familia Cantemireștilor. Ca exemplu concret este adus un alt studiu de caz, când cneazul I. G. Dolgorukov a cerut mâna prințesei Maria Cantemir (ce-i drept, fără succes) [76, p. 119-124].

Un ultim episod din viața și activitatea lui D. Cantemir în calitate de consilier de taină și senator, pe care îl completăm cu descoperiri documentare prețioase, este cel legat de participarea prealuminatului cneaz la *campania Persană din 1722*, problemă care, nefiind întru totul elucidată, mai rămâne în atenția istoricilor. În special, au fost depistate și incluse în circuitul științific o serie de scrisori ale fostului domn către aceiași înalți demnitari ruși (G. I. Golovkin, A. D. Menșikov ș.a.), care conțin un șir de detalii necunoscute din biografia principelui și din campania armatei ruse la Marea Caspică și Caucaz.

Astfel, la primirea ordinului lui Petru I de a organiza cancelaria de campanie, Dimitrie Cantemir a început pregătirea ei încă înainte de plecarea grosului armatei de la Moscova spre Astrahan. În primul rând, era nevoie de oameni care să cunoască bine regiunea și care să vorbească liber limbile popoarelor de acolo. În acest scop, el a înaintat o cerere cancelarului G. I. Golovkin, pentru a i se repartiza câțiva funcționari de la Colegiul Afacerilor Externe. La 20 aprilie, funcționarii solicitați au sosit, iar prealuminatul prinț le-a verificat cunoștințele. În urma examenului, el a ales opt oameni care, după părerea sa, „erau potriviți pentru expediție” [79a, p. 185]. Lista celor aleși a fost întocmită și la 24 aprilie i-a fost trimisă lui G. I. Golovkin. În afară de aceste persoane, „ca o completare”, Dimitrie Cantemir a mai cerut „încă doi tălmaci; unul dintre ei ar fi Bogdan Pavlov din Moscova, un armean priceput, iscusit la limbi străine. Mai trebuie căutat unul, care să știe limba abazină. Pentru ce s-ar mai putea întâmpla, ar mai trebui și un al treilea curier”, scria D. Cantemir [79a, p. 185].

Prin altă scrisoare, din 25 aprilie, Cantemir solicită aceluiași demnitar să precizeze care formulă de adresare este practică către Șahul Persan, Sultanul Otoman ș.a., și cere să i se trimită 200 de coli de hârtie turcească de bună calitate [172, p. 104-105, doc. 2].

În epistola din 25 mai 1722, de astă dată mai mult de curtoazie, adresată către cneazul A. Menșikov, D. Cantemir dezvăluie circumstanțele în legătură cu faptul că nu l-a putut vedea pe înaltul demnitar rus înainte de plecare în Campania Persană. Totodată, exprimându-și regretul, îi dă asigurări că rămâne devotat acestuia și îi transmite salutări din partea întregii sale familii. Fapt care din nou subliniază caldele relații care se stabiliseră între cei doi înalți demnitari [172, p. 105, doc. 3].

Deosebit de interesante pentru cunoașterea Campaniei Persane și a rolului lui D. Cantemir în această acțiune de anvergură sunt notele lăsate de principe ca maritor ocular, cu începere din 18 iulie până la 16 octombrie 1722, în care sunt aduse informații despre prezența flotei ruse în Marea Caspică, surprinsă în diverse acțiuni de pregătire în apropiere de orașul Astrahan. Alte informații arată prezența armatei ruse în Caucaz implicată atât în demersuri pașnice (întâlniri cu căpetenii din partea locului), cât și de război contra unor grupări tătărești în frunte cu Meti Beg, asupra cărora a fost repurtată victorie, acțiuni desfășurate pe parcursul lunii august 1722. Este descris de asemenea marșul unităților de oaste rusă spre Derbent, unde țărilor i-au fost închinat cheile cetății, precum și alte ciocniri cu detașamente de tătari și daghestanezi. Fiind înălțate întărituri speciale, țarul cu grosul oastei s-a întors spre Astrahan, unde a ajuns cu bine la 4 octombrie [172, p. 105-108, doc. 4]. Aceleași evenimente sunt descrise în alt text de notele cotidiene scrise de D. Cantemir în timpul Campaniei Persane, pe care le punem pentru prima dată în circuitul științific [164, p. 298-302, doc. nr. 135].

Examinând ascensiunea lui D. Cantemir în Rusia, ajungem la concluzia că viața și activitatea sa politică, relațiile personale cu înalții demnitari din anturajul țarului scot în evidență istoria unei personalități neordinare, care, prin voința și capacitățile sale ieșite din comun, s-a afirmat din plin în societatea rusă fiind de un real folos Patriei sale adoptive.

Un alt aspect investigat, în care venim cu contribuții analitice, este cel legat de relațiile principelui moldovean pe întreg parcursul aflării sale în Rusia **cu persoanele și mediile politice din Moldova, Istanbul, Viena** ș.a. După cum se arată în unul dintre studiile noastre, în timpul autoexilului său rusesc Dimitrie Cantemir nu a rămas izolat de alte curți europene (deși într-o anumită măsură țarul și anturajul său căuta să o facă), ci căuta pe lângă Rusia și la alte puteri, cu ajutorul cărora Țara Moldovei putea să se izbăvească de stăpânirea otomană. Drept dovadă în această privință se aduce un raport al ambasadorului austriac la Sankt Petersburg O. Pleier, adresată ministerului de la Viena, în care se arată că în mai 1715 lui i s-a adresat „**principele valah cu rugămintea de a-l ajuta să plece în Transilvania, iar după aceea la Viena**”, unde acesta spera să primească titlul de cneaz și protecția Sfântului Imperiu Roman. În schimb, D. Cantemir se obliga să ridice împotriva Imperiului Otoman Principatul Moldovei și „**să-l atașeze coroanei austriece**” [168, p. 123-124].

Corespondența lui D. Cantemir cu conașionalii săi aflați în Rusia și dincolo de hotarele ei, în perioada anilor 1711–1722, confirmă pe deplin afirmația lui Șt. Ciobanu că, pentru ei, și în emigrație D. Cantemir continua să rămână domnul Țării Moldovei [24, p. 11]. Totodată, aducem numeroase documente, care servesc drept dovadă contraargumente afirmației lui Șt. Ciobanu că „posibilitățile principelui în Rusia erau mult mai mari decât cele de care dispunea în Principatul Moldovei” [24, p. 11, 79a, p. 153-154; 83, p. 46; 169, p. 96-102; 177, p. 53].

O bună parte de documente descoperite afirmă faptul că pe tot parcursul aflării sale în Rusia **D. Cantemir a manifestat o grijă deosebită pentru soarta celor care**

l-au însoțit în Rusia, deseori apelând direct la ajutorul împăratului [79a, p. 197, 169, p. 96-102]. Însă această atitudine și grijă deloc nu susținea afirmările lui P. P. Panaitescu precum că „așezarea moldovenilor în Ucraina în frunte cu domnul lor forma acolo un fel de stat în stat” [57, p. 127].

Un nou aspect investigat, în care venim cu contribuții analitice, este cel legat de relațiile principelui moldovean cu hatmanul Ion Neculce [79a, p. 120-130; 84, p. 65-77].

Un al episod scos de noi în evidență este și cel cu privire la destinul *fratelui său Antioh*, fost și el domn al Țării Moldovei, rămas ostatic la Istanbul după trecerea lui Dimitrie de partea Rusiei. Pe de o parte, prințul Dimitrie încearcă personal să stabilească legături cu fratele său și să organizeze ajutorarea și răpirea în împrejurări mai favorabile a fratelui său captiv la Constantinopol, care pierduse averea și se afla în arest permanent la domiciliu, trebuind totodată să achite sume enorme funcționarilor turci. Pe de altă parte, văzând că posibilitățile sale sunt limitate, mai ales după anul 1717, prin numeroase demersuri și chiar propunând planuri desfășurate ale unei eventuale evadări, el solicită sprijinul personal al țarului, iar cu ajutorul lui încearcă să-i implice pe înalții demnitari G. Golovkin, șeful departamentului de externe, A. V. Makarov, secretarul cancelariei țariste, V. L. Dolgorukii, pe regele Franței și ambasadorul acestuia în Olanda, în organizarea răpirii fratelui său din Constantinopol. Văzând că eliberarea lui Antioh se târăgănează, principele Dimitrie Cantemir se adresează țarului cu rugămintea de a institui pentru fratele său o pensie sau „*bărem câteo pomână o dată pe an*”. Decizia favorabilă a țarului veni cu multă întârziere, doar la 18 ianuarie 1724, căci aceeași rugămintă este stipulată și în Testamentul fostului domn moldovean. Descriind această stare de incertitudine și totodată de vină a lui D. Cantemir față de fratele său, aducem mai multe mărturii documentare necunoscute, prezentând în baza acestora o panoramă deosebit de vastă a cazului Antioh Cantemir la Istanbul [90, p. 120-134; 174, p. 158-176; 175, p. 138-146]. Citând un document inedit, am arătat că țarul a hotărât, în cele din urmă, să-i ofere o îndemnizație lunară lui Antioh Cantemir, câte 500 de ruble anual, până la sfârșitul vieții, din contul salariului de 6000 de ruble al lui Dimitrie Cantemir ca senator și consilier de taină. Din altă sursă de arhivă constatăm că remunerarea s-a transferat prin intermediul Colegiului de Externe al Rusiei până în 1726, ceea ce demonstrează că Antioh nu a murit în anul 1724, precum se consideră în literatura de specialitate, ci în anul 1726 [8, p. 283, nota 8].

În mod deosebit a fost studiat un întreg spectru de chestiuni ce țin de rolul lui D. Cantemir în ipostaza sa de *cap de familie*. În special, ne oprim la perioada imediat următoare după stabilirea familiei Cantemir la Harkov. Suferințele prin care a trecut principele și toți apropiații săi în 1711, drumul anevoios și plin de pericole până la Kiev, apoi și la Harkov, pierderea a doi prunci gemeni a zdruncinat în mare măsură sănătatea principelui și, mai ales, a soției sale Casandra Cantemir-Cantacuzino. În această situație, după cum se arată, D. Cantemir apare într-o lumină de om hotărât și soț devotat, care întreprinde totul pentru a salva viața doamnei sale Casandra, fiind mereu în căutare de medici și medicamente. În lipsa acestora, fostul domn se

hotărăște a porni la începutul iernii lui 1712 la drum greu spre Moscova, unde spera că va găsi toate cele necesare pentru însănătoșirea Casandrei. În pofida acestor acțiuni, ea se stinge din viață în anul 1713, fiind înmormântată la mănăstirea grecească Sf. Nicolae din vechea capitală a Rusiei [90, p. 106-107].

Totodată, aducem noi informații prin care D. Cantemir se prezintă ca un părinte grijuliu, care se ocupă de educația și instruirea copiilor săi în familie, unde angaja institutori speciali și făcând demersuri pentru a li se permite plecarea copiilor săi la studii în străinătate. De asemenea, pentru **promovarea fiilor săi**, alcătuieste Panegirice, care vor fi rostite în fața țarului și înalților demnitari ruși, la Sankt Petersburg și la Moscova [40, p. 75-102], prilej cu care aceștia vor fi înscriși în polcurile de elită ale armatei țariste. Aceeași atitudine de părinte prevăzător, care caută să facă totul pentru urmașii săi, o depistăm și din analiza conținutului testamentului principelui [79a, p. 140-141].

Un studiu de caz, legat de urmașii direcți ai lui D. Cantemir, este cel cu privire la *prințesa Maria*, fiica mai mare a fostului voievod moldovean. În special polemizând cu numeroși autori din sec. XIX-XX, printre care istoricii ruși П. Долгоруков, М. Р. РЫЖЕНКОВ, dar și istoricul român P. P. Panaitescu, noi am confirmat prin alte documente și reconsiderări cele arătate de Andrei și Valentina Eșanu [40, p. 177-187] în această problemă și am respins cu mai multă fermitate mitul despre fiica lui D. Cantemir ca iubită și amantă a lui Petru I, de pe urma căror relații a rămas, chipurile, însărcinată. Confruntând numeroase date, informații și fapte din mai multe publicații, arătăm că pentru împăratul Rusiei cea mai apropiată persoană a fost și a rămas soția sa Ecaterina, pe care a și încoronat-o ca împărăteasă. După izvoarele din epocă, inclusiv scrisori și demersuri ale lui D. Cantemir și ale descendenților săi, se cunoaște cu certitudine că țarina era considerată ocrotitoare și apărătoare a intereselor lor și nicidecum rival sau inamic al Cantemireștilor [83, p. 11-12]. Or, din întreg spectrul de izvoare cunoscute până în prezent, nimic nu umbrește cătuși de puțin relațiile dintre familia lui D. Cantemir, Maria Cantemir în special, cu țarina Ecaterina. Inevitabil, o asemenea relație între țar și Maria ar fi dus la o răcire evidentă a relațiilor dintre aceștia [80].

O anumită atenție acordăm și **activității științifice pe care a desfășurat-o Cantemir în Rusia**. În lucrările publicate se arată că cele mai productive perioade de activitate cărturărească și științifică sunt cele din anii 1700-1710 la Constantinopol și din anii 1714-1722 în Rusia. Subliniind valoarea științifică a *Descrierii Moldovei* (terminată prin 1716) și a *Istoriei Creșterii și Descrășterii Imperiului Otoman* (finalizată prin 1718), opere elaborate în limba latină în această din urmă perioadă, considerăm că cea de a doua lucrare a fost scrisă la comanda lui Petru I [78, p. 41-56; 90, p. 130-134]. Drept argument în această privință aducem faptul că nicio lucrare din domeniul istoriei moderne, referitoare la perioada lui Petru I, nu se scria și nu se edita fără indicația sau fără „înalta bunăvoință” a țarului și că din porunca acestuia. În anul 1719, *Istoria... Imperiului Otoman* a fost tradusă din limba latină în limba rusă de Dimitrii Grozin, traducător la Sfântul Sinod. În același an „**traducerea Is-**

toriei a fost finalizată și înmănată Preluminatei sale Majestăți Împărătești” [90, p. 130]. Pe lângă lucrările nominalizate, tot la comanda monarhului rus, D. Cantemir a scris și a publicat ulterior un șir de alte lucrări pe teme istorice, filosofice și religioase (Краткое описание о искоренении Бранковановой и Кантакузинных фамилии /*Scurtă povestire despre stârpirea familiilor lui Brâncoveanu și a Cantacuzinilor* (1721), *Loca obscura in Cathedris quae ab anonymo auctori slavico idiomate edita...* / *Locuri obscure în catehism* (1720); Система или состояние мухаммеданския религии / *Sistemul sau întocmirea religiei mahomedane* (1721).

Deși în centrul atenției investigațiilor noastre s-au aflat viața și activitatea lui D. Cantemir în mediul cultural și politic din capitala otomană, de domn al Țării Moldovei și aliat al lui Petru I în campania de la Prut, multiplele probleme de familie, de afirmare în Rusia și de integrare în societatea rusă, în cele mai înalte sfere ale puterii, care culminează cu ridicarea sa la rang de „preluminat cneaz”, de consilier de taină al țarului și de membru al Senatului Guvernamental, nu rămâne în afara intereselor *activitatea științifică* și de creație, atât din perioada de la Istanbul, cât și din cea în Rusia. Analiza unor opere cantemirene, în special *Descrierea stării de odinioară și de astăzi a Moldovei; Istoria Creșterii și Descreșterii Imperiului Otoman, Sistemul sau întocmirea religiei mahamedane, Scurtă povestire despre stârpirea familiilor lui Brâncoveanu și a Cantacuzinilor* ș.a. elaborate în Rusia între anii 1714 și 1722, arată că în operele sale Dimitrie Cantemir prezintă evenimentele istorice în strânsă legătură cu principalul lor arhitect și făuritor – omul. Caracteristicile subtile, aprecierile pertinente, precizia și finețea observațiilor cu referință la un șir de personalități istorice, demnitari și conducători de stat din mai multe țări din timpul său, și nu numai, continuă să prezinte până în zilele noastre un interes deosebit pentru toți cercetătorii care studiază istoria Moldovei, a Țării Românești și a Imperiului Otoman din a doua jumătate a sec. XVII – primul sfert al sec. al XVIII-lea [177]. Fiind un mare umanist al timpului său, el și-a manifestat sentimentele în lucrările sale istorice, „populându-le” cu oameni vii, cu interese și năzuințe omenești, cu fapte demne și nedemne. În operele sale istoria „respira” cu atmosfera și spiritul epocii, portretele personalităților istorice constituind o contribuție extrem de valoroasă la istoriografia europeană și deschizând perspective și orizonturi noi de cercetare și cunoaștere a istoriei, culturii și civilizației otomane, atât de necunoscute pe atunci în Europa Occidentală și în Rusia [78, p. 56].

La o analiză atentă a *Istoriei Creșterii și Descreșterii Imperiului Otoman* deducem că învățatul principe dezvăluie cititorului european, inclusiv celui rus, pentru prima dată într-o altă lumină, un mare imperiu oriental extins pe trei continente, de astă dată fiind prezentat nu în calitate de inamic potențial și de rival politic, dar ca o țară cu o bogată tradiție istorică și culturală, cu o viață politică și spirituală fascinantă. Pornind de la noile realități în care s-a pomenit în Rusia, unde pe lângă elitele politice militare și intelectuale din această țară el a intrat în legătură cu mai mulți oameni de știință și cultură din Occident, fie că aceștia se aflau în slujba țarului, fie că reprezentau diferite foruri științifice, în special Academia din Berlin, principele

moldovean nu a uitat și de elita intelectuală din însuși Imperiul Otoman, de la care a învățat atât de mult în materie de limbi orientale, de istorie și de religie musulmană. Bogatul evantai de evenimente, fapte, date și persoane prezentate în *Istoria Creșterii și Descrășterii Imperiul Otoman* a trezit și trezește și astăzi un viu interes și în societatea turcă contemporană [73, p. 120-127]. Dovadă elocventă în acest sens servește faptul că în ultimii 50 de ani această faimoasă operă a lui Dimitrie Cantemir a fost editată în Republica Turcia de șase ori, ultima ediție fiind în anul 2002 [78, p. 41-46; 79]. În România această operă a fost editată de trei ori [53].

Analizând o altă operă cantemiriană *Sistemul sau întocmirea religiei mahomedane*, ajungem la concluzia că acest tratat științific reprezintă o excelentă expresie a imparțialității și toleranței științifice mai rar întâlnite în istoriografia europeană, atât în epoca luminilor (sec. al XVIII-lea), cât și în zilele noastre [83, p. 6]. În același timp, constatăm că o atenție poate și mai mare principiile acordă culturii, gândirii istorice și filosofiei nu doar universale, dar și celei naționale. Cu toate că a dedicat ani îndelungați studierii istoriei otomane, credinței musulmane și culturii poporului turc, aceste îndeletniciri intelectuale nu i-au știrbit deloc imaginea de slujitor fidel al credinței ortodoxe și de adevărat patriot al Țării Moldovei [83, p. 7].

Drept urmare a analizei lucrărilor istoricului Virgil Cândea, venim cu o opinie nouă, cu privire la motivele, paternitatea și data scrierii de către D. Cantemir a cunoscutei lucrări *Scurtă povestire despre stârpirea familiilor lui Brâncoveanu și a Cantacuzinilor*. Dacă cercetătorul nominalizat consideră că tratatul în cauză a fost elaborat din imboldul propriu, cu scopul de a informa cercurile politice din Rusia și din alte țări despre evenimentele care au avut loc la începutul sec. al XVIII-lea în Țara Moldovei și în Țara Românească în strânsă legătură cu Campania de la Prut [177, p. 316-354], apoi noi, în baza analizei minuțioasă a istoriografiei ruse privind perioada de domnie a lui Petru I și, mai ales, întemeindu-ne pe documente inedite din Arhiva de Stat de Acte Vechi a Rusiei, demonstrăm că lucrarea în cauză a fost scrisă din porunca personală a țarului, care a dispus să fie adunate materiale documentare, jurnale privind războiul Nordic și că a fost întocmită nu în anii 1717-1718, ci prin anul 1720, fapt despre care mărturisește o însemnare a cancelarului din Cabinetul lui Petru cel Mare: *Prezentată la 3 martie 1721, adusă de la gospodarul valah, prealuminatul cneaz [Dimitrie] Cantemir* [177, p. 331]. De asemenea, este arătată drept dovadă convingătoare că însuși țarul a cerut să i se prezinte o informație scrisă privind comportamentul domnului muntean Constantin Brâncoveanu în mersul evenimentelor din vara anului 1711. Dacă în știința istorică paternitatea principelui moldovean asupra acestei scrieri era dedusă din surse mai mult indirecte, apoi izvoarele inedite aduse de noi demonstrează irevocabil că, într-adevăr, D. Cantemir este autorul ei [164, p. 385, nota 1; 177, p. 331, nota 1]. Reeditând integral [79a, p. 115-116], noi aducem ample note, precizări și comentarii la cele arătate de D. Cantemir, precum și la un impresionant număr de personaje, pe care nu doar că le identificăm, dar și aducem informații, nu rareori inedite, despre acestea [177, p. 316-354]. Unul dintre exemple poate fi cel cu privire la Iani Crețeanul, rezidentul lui D. Cantemir la

Istanbul, ucis de turci după încheierea Campaniei de la Prut [177, p. 333, nota 30]. Un loc important în comentariile noastre îl ocupă și diverse evenimente incluse de D. Cantemir în *Scurtă povestire despre stârpirea familiilor lui Brâncoveanu și a Cantacuzinilor*. Luate împreună, aceste note și comentarii facilitează cu mult înțelegerea narațiunii cantemirene.

Generalizând cele expuse, formulăm următoarele **concluzii**. În perioada de aflare în Rusia sunt distinse clar două etape: prima: 1711–1714, când lui D. Cantemir i s-a permis să rămână într-un fel domn peste cei refugiați cu el și a doua: 1714–1723, când, după respingerea verdictului dat asupra cazului fraților Zărul – Pavel Merescul, țarul i-a dat răspicat de înțeles fostului principe moldovean că în Rusia este un singur stăpân autocrat – țarul Petru I.

Aflarea în Rusia poate fi considerată una dintre cele mai productive din activitatea științifică și literară a lui D. Cantemir – scrierea lucrărilor fundamentale în domeniul istoriei naționale, a Imperiului Otoman, teologiei și istoriei unor familii boierești din Țara Românească.

În baza documentelor noi descoperite **a fost determinată data** scrierii acestor lucrări și a fost **demonstrat** că majoritatea lor a fost scrisă la comanda țarului.

Un aspect elucidat în toată plinătatea este cel legat de acțiunile întreprinse de D. Cantemir în vederea ajutorării sau eliberării fratelui său Antioh, rămas la Istanbul.

Pentru prima dată în istoriografia cantemiriană a fost analizată complex participarea activă a lui D. Cantemir în viața politică a Rusiei în al doilea deceniu al sec. al XVIII-lea. În baza documentelor inedite, a fost elucidată participarea lui la lucrările Senatului Guvernamental și la elaborarea unor legi fundamentale ale Imperiului Rus.

5. PROBLEMA CONTROVERSATĂ PRIVIND IDENTIFICAREA ȘI ADUCEREA OSEMINTELOR LUI DIMITRIE CANTEMIR ÎN ROMÂNIA

Deseori, viața pământească, dar și cea de după moarte, a fiecărui personaj istoric este impregnată de mai multe mituri, legende, presupozii și enigme. În acest sens, nu este o excepție nici biografia prealuminatului principe, domnitor al Țării Moldovei Dimitrie Cantemir.

O parte dintre ele, care să referă la diferite date din viața politică, științifică și de familie a domnului moldovean au fost deja prezentate în publicații anterioare [88; 91, p. 116-154; 164; 168, p. 14-20]. Totodată, nu toate au ajuns la abordarea într-un studiu aparte. Printre acestea se înscrie și istoria transmiterii osemintelor lui Dimitrie Cantemir din partea Guvernului Uniunii Sovietice către România regală și înmormântarea lor la Iași în incinta bisericii *Trei Ierarhi*, în anul 1935.

Ar fi incorect de spus că acest subiect nu și-a găsit reflectare în studii istorice. Pe parcursul ultimelor decenii atât în România, cât și în Republica Moldova și în Federația Rusă, au fost publicate studii și cercetări speciale consacrate temei date. Însă trebuie recunoscut faptul că, în pofida multitudinii acestor publicații, diferite

după volum și conținut, le unește o trăsătură comună – lipsa de documente din arhive. Drept sursă principală pentru autorii acestor studii a servit presa românească a vremii și rarele amintiri ale contemporanilor.

Utilizarea nemijlocită a documentelor descoperite în arhivele de stat ale României și Federației Rusie ne oferă posibilitatea de a dezvălui adevăratele cauze și condițiile transportării osemintelor lui Dimitrie Cantemir de la Moscova la Iași, precum și identificarea autenticității lor.

Printre ultimele dorințe ale prințului moldav, înscrise în testament, a fost și rugămintea ca trupul lui „...cel păcătos să fie dus la Moscova și îngropat la Mănăstirea grecească, lângă prima... soție. Iar la înmormântare să nu se facă niciun fel de cheltuieli pentru ceremonii (după cum e obiceiul acum), să slujească doar un Arhiereu, un preot, un diacon; la fel, după rânduială bisericească, să se slujească și în celelalte zile din an, și, pe cât se poate, să se împartă pomeni săracilor și celor din închisori” [41, p. 20-22; 43, p. 243-252; 44, p. 64-65; 109, p. 144, 146; 159; 164, p. 81-85]. Aproape o lună și jumătate după stingerea din viață a lui D. Cantemir, văduva și copiii lui, tocmai la 1 octombrie 1723, „spre seară”, fără multă lume, așa cum, de altfel, s-a cerut în testament, l-au înmormântat la Moscova, în Biserica Sfinții Constantin și Elena din Mănăstirea grecească Sfântul Nicolae, alături de prima sa soție, Casandra, și fiica sa Smaragda [90, p. 155]. Peste două decenii, tot aici, și-a găsit ultimul loc de odihnă mezinul lor, principele Antioh, care a decedat la Paris, în 31 martie 1744, corpul neînsuflețit al căruia a fost adus în Rusia de către sora lui Maria.

Treceau ani, decenii, secole. Prin multe cataclisme a trecut mănăstirea Sf. Nicolae, suferind de incendii, războaie și războaie. Dar nimic nu a fost mai tragic și mai distructiv pentru vechea istorie a acestui locaș sfânt decât evenimentele și acțiunile ce s-au produs după revoluția din 1917 și începerea luptei anticlericale la nivel de stat. Deja la începutul anilor '20 ai secolului trecut, urmare a acestei politici, pe tot teritoriul Uniunii Sovietice au fost închise mii de biserici și sute de mănăstiri. Aceeași soartă o avut-o și mănăstirea Noua grecească Sf. Nicolae din Moscova, care a fost închisă forțat în anul 1923, iar călugări izgoniți [108, p. 429-431; 133; 134, p. 57; 150, p. 156-157].

La începutul anilor 1930, organele de partid și de stat sovietice au aprobat planul general de reconstrucție și dezvoltare a Moscovei, care prevedea schimbări uriașe în zona istorică a capitalei URSS. În locul vechilor case și vile, al bisericilor și imobilelor din sec. XV–XVIII, se prevedea ridicarea unor clădiri megalitice, în stil industrial. Una dintre ele, palatul Comisariatului Poporul pentru Industria Grea, trebuia să fie înălțat foarte aproape de Piața Roșie, pe locul mănăstirii grecești Sf. Nicolae.

În scopul îndeplinirii operative a sarcinilor trasate, în anul 1934 a fost instituită Direcția specială pentru construcția Casei Industriei Grele (CIG). Ca o parte componentă a ei, „a fost organizat Biroul pentru eliberarea terenului pentru construcție, funcționând pe principiul autogospodăririi economice, pe baza hotărârii aprobate de înființare a Biroului, conform ordinului Direcției speciale pentru construcția CIG din 3 iunie 1934” [142, doc. 16, f. 2]. Principala sarcină a Biroului era „eliberarea de locatari și chiriași a terenului pentru construirea CIG și organizarea administrației caselor,

atât a celor aflate pe terenul de construcție a CIG, cât și a celor ce vor fi demolate dincolo de acest teren” [142, doc. 16, f. 2]. După cum rezultă din raportul anual al Biroului, el „a avut o activitate deosebit de intensă în a doua jumătate a anului 1934–primul sfert al anului 1935” [142, doc. 16, f. 2]. Exact în acest interval a fost distrus și întreg complexul mănăstirii grecești Sfântul Nicolae împreună cu mormintele marilor demnitari ruși, ierarhi ai Bisericii Ortodoxe, comandanți de oști, scriitori, inclusiv ai membrilor familiilor Cantemir și Cantacuzino, situate pe teritoriul complexului monastic.

Odată cu demolarea mormintelor cantemirești începe o etapă enigmatică ce ține de transmiterea osemintelor principelui moldav autorităților României regale.

După cum ne povestește Iosif Dic, poet și scriitor sovietic, fecior al revoluționarului român Ion Dic (Dicescu), stabilit în Rusia Sovietică după anii ‘20, tatăl său „mergând pe strada Nikolskaia a văzut cum muncitorii demolau pereții unei biserici. În aceeași clipă el și-a adus aminte de faptul că anume în această biserică au fost înmormântați Dimitrie și Antioh Cantemir. Ridicându-se pe șantier, el s-a întâlnit cu un călugăr grec... cu care a vorbit în română despre mormintele cantemireștilor” [109, p. 145].

Ca rezultat al acestei întâlniri, Ion Dic a trimis o scrisoare în adresa Comisariatului Poporului pentru Afacerile Externe, prin care propunea transmiterea osemintelor lui D. Cantemir Guvernului României. „Prin acest act, după cum scrie Iosif Dic, „se afirmă stabilirea relațiilor diplomatice între cele două țări și a fost manifestat un gest de prietenie” [109, p. 145]. Din spusele lui Iosif Dic, drept consecințe ale acestei scrisori, ca printr-o mișcare a baghetei magice, „a doua zi distrugerea bisericii a fost stopată, iar o echipă de arheologi, în prezența diplomaților români, a ridicat lespeda de fontă de pe mormântul lui D. Cantemir. Osemintele lui Antioh nu s-au păstrat” [109, p. 145]. Cele expuse de Iosif Dic, fără a fi supuse unei analize ample și critice, au fost preluate și tirajate mai târziu de mai mulți cercetători, care s-au ocupat de problema în cauză [28, p. 244; 159, p. 162].

Însă cele relatate de către Iosif Dic trebuie examinate recurgând la documentele autentice din epocă. După cum deja s-a menționat, mănăstirea grecească Sf. Nicolae a fost închisă în anul 1923 cu izgonirea din ea a tuturor călugărilor. De unde se înțelege că prin anul 1935 în incinta locașului sfânt nu putea fi găsit niciun cleric. Mai mult ca atât, începând cu 19 mai 1669, mănăstirea Sfântul Nicolae a fost dată în folosință veșnică călugărilor greci de la mănăstirea stavropighială Ivir de la Athos, de unde, la fiecare patru ani, venea la Moscova câte un nou arhimandrit, însoțit de câțiva călugări, care nu cunoșteau limba română [118]. Rezultă că Ion Dic nicidecum nu putea nici să întâlnească, nici să vorbească cu un cleric al mănăstirii, mai ales în limba română. Departe de adevăr este și o altă afirmație a feciorului lui Ion Dic, precum că la exhumarea osemintelor lui D. Cantemir au asistat diplomați români. Atât documentele sovietice, cât și cele române, ne spun că reprezentanții misiunii diplomatice a Regatului Român au fost prezenți numai la actul transmiterii rămășițelor domnitorului moldav la Muzeul de Istorie la 1 iunie 1935 [1, Fondul 71, vol. 84, f. 247; 66, p. 15-16; 93, Fondul 125, Registru 17. Mapa 111, doc. 3, f. 49].

Trebuie să subliniem că până în prezent nu s-a găsit scrisoarea lui Ion Dic adresată Comisariatului Poporului pentru Afacerile Externe. Însă în dosarul lui personal, păstrat în Arhiva de Stat de Istorie Social-politică a Rusiei, se păstrează autobiografia lui scrisă la 10 iulie 1936. Acest document mai mult seamănă cu o dare de seamă privind parcursul vieții revoluționare și partiinice a autorului, participarea lui în activitatea politică din România și Rusia, decât un simplu CV. Considerăm că acest document prezintă un mare interes (deocamdată nevalorificat) pentru istoricii care se ocupă cu studierea factorului român în istoria sovietică din anii '20-'30 ai secolului trecut. În ceea ce privește cercetarea noastră, un deosebit interes trezește ultimul alineat al acestei autobiografii. Plasat după textul propriu-zis și intitulat *Post Scriptum*, el este scris în limba rusă de mână cu cerneală și are următorul conținut: „P.S. În anul 1925, ca rezultat al unor investigații istorice, am descoperit la Moscova osemintele lui Dimitrie Cantemir, domnul Moldovei, care, la propunerea mea, în anul 1935 au fost transmise României” [141, Fondul 495, Registru 255, doc. 662, f. 10]. Această însemnare trezește mai multe suspiciuni ce țin de autenticitatea ei. În primul rând, care era sensul de a completa scrisoarea oficială tipărită cu un *Post Scriptum* de mână? În al doilea rând, în anul 1925, conform afirmațiilor lui Ion Dic, el a „...fost preocupat de întocmirea unui memorandum special cu privire la dezvoltarea culturală a Moldovei sovietice și a luptei cu politica național-șovină în problema moldovenească a lui Scripnik și Șumski. În acest memorandum a fost respinsă tratarea lor nebolșevică a istoriei Moldovei, am declarat necesitatea introducerii alfabetului latin, curățarea limbii și utilizarea culturii române în construcția socialismului în RASS Moldovenească” [141, Fondul 495, Registru 255, doc. 662, f. 10]. Mai mult ca atât, în perioada respectivă el mai mult timp se afla în Balta (prima capitala a RASSM) și Kiev, decât la Moscova. Luate în complex, faptele expuse ne oferă posibilitatea să punem sub semnul îndoielii autenticitatea ultimului alineat al autobiografiei lui Ion Dic. În favoarea acestei afirmări vorbește și un document descoperit de noi în Arhiva Afacerilor Externe a Federației Ruse. Adresându-se către profesorul Ivanov, secretarul Comisiei pentru protecția monumentelor, David Ștern, director al Departamentului 2 al Comisariatului Poporului pentru Afacerile Externe al URSS, i-a comunicat că biroul pentru curățarea terenului de construcție a casei Comisariatului Poporului al Industriei Grele le-a adus la cunoștință că în timpul demolării mănăstirii Sf. Nicolae, în subsolul bisericii au fost găsite lespezile de pe mormântul lui D. Cantemir și rudelor lui, care au fost transmise și depozitate în mănăstirea Donskoi [93, Fondul, 125, Registru 17, Mapa 112, doc. 16, f. 2]. Mai mult ca atât, cu o zi înainte, la 3 aprilie 1935, director al departamentului David Ștern l-a primit, în incinta Comisariatului Poporului pentru Afacerile Externe, pe Edmond Ciuntu, ambasador al României, cu care a discutat mai multe subiecte cu privire la restituirea părții române a arhivelor de stat. Printre altele, șefului misiunii diplomatice române i s-a adus la cunoștință existența în mănăstirea greacă Sf. Nicolae din Moscova a mormintelor familiei Cantemir, precum și disponibilitatea Guvernului Sovietic de a transmite osemintele lor la București.

În corespondența sa adresată lui Savel Rădulescu, Secretar de stat al Ministerului Afacerilor Externe al Regatului Român, Edmond Ciuntu scria următoarele: „Sovietele ne oferă piatra de mormânt a Domnitorului Dimitrie Cantemir, rămasă după dărâmarea la Moscova a bisericii în anul 1935, care a fost clădită de el. Piatra funerară va putea fi transportată odată cu lăzile. Am cerut și pe acele ale soției și fiicei, dacă se găsesc. Pentru fiul Măriei Sale, Antioh, nu o pot face, deoarece a fost Ambasador al Rusiei la Paris, aparține patrimoniului lor istoric. *După câte se pare, nu s-au găsit sub lespede osemintele Domnitorului* (subl. n. – V.Ț.). Am rugat să se cerceteze încă o dată terenul după ce va fi golit de cărămizi și moloz de câteva metri, rezultate de dărâmarea și înainte ca pe acel loc să se ridice construcțiunea proiectată... [1, Fondul 71, vol. 83, f. 72].

Despre cât de eficace funcționa birocrăția sovietică ne vorbește faptul că, peste o lună și ceva, David Ștern, lipsit de informația solicitată, a fost nevoit să repete adresaarea către Comisia pentru protecția monumentelor. La 14 mai el scria profesorului A. Ivanov: „...În scrisoarea noastră din 4 aprilie a.c. Nr. 14841 v-am scris precum că Comisariatul Poporului pentru Afacerile Externe a luat decizia de a transmite guvernului României lepezile de pe mormintele lui Dimitrie Cantemir, soției sale Alexandra (Ruxanda) și fiicei Maria, care au fost găsite într-un subsol al fostei biserici grecești Nikoliskaia din Moscova. De la data expedierii scrisorii a expirat deja mai mult de o lună. La momentul de față Comisariatul Poporului pentru Afacerile Externe vă aduce la cunoștință, că lepezile menționate trebuie să fie aduse la dispoziția noastră nu mai târziu de 25 mai a.c.” [93, Fondul, 125, Registrul 17, Mapa 112, doc. 16, f. 3].

În pofida acestor indicații, abia la 21 mai o echipă de arheologi de la Muzeul de Istorie, sub conducerea cercetătorului superior G. I. Cerveakov, cu un grup de muncitori au început săpăturile pe locul unde până la demolarea bisericii să aflau mormintele familiei Cantemir. În urma lucrărilor efectuate a fost întocmit un act oficial, cum și s-a cerut anterior din partea Comisariatului Poporului pentru Afacerile Externe al URSS. Acest document împreună cu osemintele descoperite a fost transmis reprezentanților misiunii diplomatice române la 1 iunie 1935 în incinta Muzeului de Stat de Istorie din Moscova.

Documentele respective aveau drept scop de a aduce dovezi științifice în favoarea autenticității osemintelor lui Dimitrie Cantemir transmise părții române. Însă, în opinia noastră, acestea nu sunt convingătoare. În primul rând, ele se refereau la descrierea sicriului lui Antioh Cantemir. Este bine cunoscut faptul că osemintele lui, aproape peste doi ani după stingerea din viață, au fost aduse în Rusia într-un sicriu de plumb. Însă, documentul respectiv nu menționează faptul prezenței lui în mormântul descoperit. Cât privește osemintele descoperite ale lui Dimitrie Cantemir, considerăm că și acestea trezesc mai multe semne de întrebare. Printre primele – rămășițele vestimentației. Fragmentele de haine orientale descoperite stârnesc o anume îndoială că ar fi aparținut lui Dimitrie Cantemir, dacă avem în vedere că încă de la sfârșitul anului 1719 el se îmbrăca după moda europeană [25, p. 23].

Însă cel mai puternic argument în favoarea opiniei noastre este reflectat în documentul descoperit recent de noi în Arhiva de Stat pentru Literatură și Artă din

Federația Rusă. Este vorba de o adresare din 7 februarie 1935 a Comisiei pentru protecția monumentelor de pe lângă Prezidiul Comitetului Central Executiv Unional, în care sectorul arheologic al Muzeului de Stat de Istorie solicita ca „în legătură cu demolarea soborului fostei mănăstiri grecești să se efectueze exhumarea rămășițelor primului satiric rus Antioh Cantemir, cu scopul plasării lor în cartierul literar la cimitirul nou al fostei mănăstiri Novodevicii” [140, Fondul 612, Registru 1, doc. 2817, f. 2]. Incredibil, însă rezoluția la această solicitare este catastrofală – „Cu părere de rău, dar demersul dumneavoastră a întârziat cu o lună” [140, Fondul 612, Registru 1, doc. 2817, f. 2]. Înseamnă că toate mormintele cantemirești (și nu numai), au fost deja distruse în luna ianuarie, cu mult mai devreme de adresările membrilor Comisiei pentru ocrotirea monumentelor. Să nu trecem cu vederea și declarațiile lui D. Ștern din 4 aprilie, în care se menționează că „... cum se aude, lespeda lui Dimitrie Cantemir a fost deja ridicată și transportată în incinta fostei mănăstiri Donskoi din or. Moscova” [93, Fondul 125, Registru 17, Mapa 112, doc. 16, f. 2].

Odată cu cele menționate mai este un fapt care poate fi util în elucidarea problemei date. În posesia Muzeului de Istorie a Moldovei din Iași se găsesc lespezile care au fost aduse împreună cu osemintele lui D. Cantemir și care au fost considerate ca lespezi de pe mormintele Cantemireștilor. Însă, inscripțiile păstrate pe ele ne arată că acestea aparțin persoanelor de origine georgiană.

Suspiciuni cu privire la autenticitatea osemintelor lui D. Cantemir au apărut în societatea românească odată cu aducerea lor la Iași. Mihail Semionovici Ostrovski, primul Ambasador al URSS în Regatul României, raporta la Comisariatul Poporului pentru Afacerile Externe că „... actualmente, chiar autenticitatea osemintelor lui Dimitrie Cantemir a început să trezească unele suspiciuni și C. Argetoianu a solicitat o expertiză științifică a lor cu scopul determinării autenticității. Osemintele respective, în vederea evitării unui nou scandal, asemănător cu cel care s-a produs cu arhiva națională, au fost în grabă îngropate în incinta bisericii catedrale din orașul Iași, fără a aștepta construcția cavoului” [93, Fondul 05, Registru 15, Mapa 109, doc. 75, f. 12]. Acțiunile politice cotidiene, precum și declarațiile ministrului Nicolae Titulescu cu privire la apropiata vizită a lui la Moscova cu scopul negocierii tratatului bilateral [93, Fondul 05, Registru 15, Mapa 109, doc. 75, f. 12] au anihilat solicitările lui C. Argetoianu. Discuțiile despre autenticitatea osemintelor lui D. Cantemir au fost stopate, nu în ultimul rând, și urmare a indicațiilor neoficiale transmise organelor de presă din partea Ministerului Afacerilor Externe al României. A contribuit la aceasta și informația precum că, urmărind exemplul sovietelor, „guvernul german a venit cu propunere de a transmite României osemintele Domnitorului moldav Mihail Sturza, care a fost înmormântat în Baden-Baden” [93, Fondul 05, Registru 15, Mapa 109, doc. 74, f. 22].

Cele menționate oferă posibilitatea să venim cu *constatarea* că osemintele transportate și înhumate la Iași, în iunie 1935, nu pot fi considerate ale lui Dimitrie Cantemir. Însuși faptul transmiterii lor a fost un act politic, executat atât în interesele URSS, cât și ale Guvernului României, condus de Tătărescu, mai ales pentru imaginea politică pozitivă a lui Nicolae Titulescu.

Totodată, considerăm că, indiferent de infirmarea sau confirmarea autenticității osemintelor lui Dimitrie Cantemir, mormântul din strana dreaptă a Bisericii Trei Ierarhi din Iași va rămâne locul, real sau simbolic, pentru odihna cea veșnică a domnului Țării Moldovei, ilustru savant și iluminist european, loc de pelerinaj pentru toți cei care-i cinstesc memoria.

CONCLUZII GENERALE ȘI RECOMANDĂRI

În baza investigațiilor efectuate au fost formulate următoarele concluzii:

1) După esența, modul de abordare a problemelor controversate și conținutul său, istoriografia cantemiriană poate fi împărțită în trei perioade. **Prima perioadă** cuprinde sec. al XVIII-lea – primul sfert al sec. al XX-lea. Specificul ei constă în apariția primelor lucrări istorice sporadice cu caracter general despre gânditorul moldav și, foarte rar, a publicațiilor de documente legate de viața și activitatea lui. O altă trăsătură a acestei perioade este apariția numeroaselor mituri și legende, erori și inexactități cu privire la biografia lui D. Cantemir. **A doua perioadă** cuprinde anii '20 – începutul anilor '70 ai sec. al XX-lea. Spre deosebire de etapa anterioară, ea este caracterizată printr-un spectru larg de studii științifice speciale (ale lui Șt. Ciobanu, F. Babbingher, P. P. Panaitescu ș.a.) dedicate biografiei lui Dimitrie Cantemir. Totodată, în acești ani sunt puse bazele publicării documentelor și manuscriselor principelui moldav descoperite în arhive. Specific acestei perioade este și faptul că întreaga biografie și activitate complexă a marelui cărturar au fost considerate și tratate de către cercetătorii istoriei și literaturii atât române, cât și sovietice, prin prisma valorilor pur naționale. **A treia perioadă** se conturează la începutul anilor '70 ai secolului trecut și continuă până în prezent. Datorită cercetărilor arhivistice, au fost descoperite și introduse de către V. Căndea, P. Cernovodeanu, A. Lazea, M. Maxim, A. Eșanu, D. Dragnev, S. Fomin, precum și de subsemnatul, într-un larg circuit științific multe documente noi, inedite, scrise de D. Cantemir sau adresate lui. Mai ales în această perioadă s-a schimbat radical perceperea și aprecierea rolului și a importanței lucrărilor lui D. Cantemir în cultura intelectuală și civilizația europeană din sec. al XVIII-lea. Personalitatea sa a depășit, ca esență și valoare, hotarele naționale, meritele lui Dimitrie Cantemir, îndeosebi cele științifice, sunt văzute printr-o optică mult mai largă, care i-au adus faima de savant enciclopedist, înscriindu-l printre cei mai străluciți exponenți ai principalelor curente ale gândirii științifice europene.

2) Pentru prima dată a fost introdus în circuitul științific un număr impunător de documente inedite ce vizează **creația epistolară** a lui D. Cantemir. Utilizarea lor a dus la extinderea bazei izvoristice în cercetarea vieții și activității lui D. Cantemir, la elucidarea problemelor controversate, la eliminarea mai multor inexactități și erori în biografia științifică a lui D. Cantemir.

3) Pentru formarea orizontului științific și cărturăresc al lui D. Cantemir s-au dovedit a fi deosebit de utile atât **studiile făcute la Istanbul** (la Academia Patriarhicească, la instituțiile turcești de învățământ), cât și **autoinstruirea**, contactul cu mediile

intelectuale turco-arabo-persane și creștine și cu cele ale diplomaților străini, prin intermediul cărora a pătruns în templul cărții și înțelepciunii orientale și occidentale deopotrivă [75].

4) În baza investigațiilor s-a ajuns la concluzia că negocierile de durată din 1703–1704 ale lui Dimitrie Cantemir cu Toma Cantacuzino, trimisul lui Constantin Brâncoveanu, domnul Țării Românești, la Istanbul, prin care s-a pus capăt rivalității de durată dintre cele două neamuri ale Cantemireștilor, pe de o parte, și ale lui Constantin Brâncoveanu, pe de alta. **Analiza relațiilor politice și personale** dintre D. Cantemir și C. Brâncoveanu ne-a permis să ajungem la concluzia că prin aceste negocieri s-a depășit starea încordată de rivalitate între cei doi domni. De asemenea, spre deosebire de opinia predecesorilor, este demonstrat faptul că Toma Cantacuzino a avut misiunea nu de a-l prinde sau a-l ucide pe Dimitrie Cantemir, ci de a stabili bune relații între cele două stirpe domnești, ceea ce i-a reușit [80; 87].

5) O altă concluzie la care am ajuns este aceea că, devenind domn al Moldovei, **D. Cantemir decide să intre în alianță cu Petru I**, fiindcă a fost încurajat atât de succesul Rusiei creștine ortodoxă în Războiul Nordic, în special în bătălia de la Poltava, cât și de discursul antiotoman al domnului Țării Românești – Constantin Brâncoveanu, înclinat, de asemenea, spre alianța cu Rusia. Și că unicul său scop în această acțiune era de a scutura stăpânirea otomană, intenție stipulată și în Diploma din 13 aprilie 1711, idee inspirată din activitatea politica a tatălui său, Constantin Cantemir, care în anul 1690 a semnat un tratat cu curtea Habsburgică privind obținerea domniei ereditare [44a; 74; 76].

6) Alianța lui D. Cantemir cu Petru I și participarea în cadrul campaniei de la Prut au fost determinate de coincidența și legătura strânsă dintre interesele și **scopul personal al lui D. Cantemir de a institui domnia ereditară a familiei sale în Țara Moldovei**, cu interesele poporului de a se elibera de sub stăpânirea otomană. Investigațiile arheografice efectuate de noi demonstrează că refuzul lui D. Cantemir de a accepta gradul de general al armatei ruse propus de țar a avut la bază considerentul că, fiind domn al unui principat, el vedea în această ofertă subestimarea ponderii și locului său pe scară ierarhică. Însă când s-au schimbat timpurile și circumstanțele, D. Cantemir însuși căuta posibilitatea de a obține cât mai mari favoruri din partea lui Petru I.

Analiza unui larg spectru de izvoare, o bună parte inedite, ne-a adus la concluzia că **Campania de la Prut** din vara lui 1711 făcea parte dintr-un amplu plan de realizare a politicii externe a Rusiei țariste în plină ascensiune în zonele Mării Caspice, Caucazului, Mării Negre și a Europei de Sud-Est [76; 77].

7) Investigațiile vizând refugiul lui D. Cantemir în Rusia au demonstrat că principele pribeag în primii ani s-a confruntat cu mari dificultăți, generate de incertitudinea condițiilor de stabilire în Rusia, de pierderea soției și de poziția în mare parte refractară față de el ca străin, din partea demnitarilor din anturajul lui Petru I, de tensiunile în relațiile sale cu o parte din suita sa refugiată, în frunte cu hatmanul Ion Neculce. Cu toate acestea vasta cultură și cunoștințele enciclopedice, experiența politică acumulată l-au propulsat pe **D. Cantemir în înalte cercurile politice ale Rusiei**,

fapt ce l-a determinat pe Petru I să-l ridice în funcție, să-l facă membru permanent al Senatului Governamental Rus și sfetnic de taină al împăratului [86; 88].

8) În baza cercetărilor efectuate în baza unor izvoare inedite, am concluzionat că în perioada de aflare în Rusia sunt distinse clar **două subperioade**: **prima**: 1711–1714, când lui D. Cantemir i s-a permis să rămână într-un fel domn nominal al celor refugiați cu el și **a doua**: 1714–1723, când, după respingerea verdictului dat în cazul fraților Zărul-Pavel Merescul, țarul i-a dat răspicat de înțeles fostului principe moldovean că în Rusia este un singur stăpân autocrat – țarul Petru I.

9) Conform altei concluzii, la care am ajuns, aflarea în Rusia poate fi considerată una dintre cele mai **productive perioade în activitatea științifică și politică** a lui D. Cantemir. Aici au fost scrise lucrările fundamentale în domeniul istoriei naționale, a Imperiului Otoman, a teologiei și a istoriei unor familii boierești din Țara Românească. În baza documentelor noi descoperite am determinat limitele cronologice în care au fost scrise unele dintre aceste lucrări și am demonstrat că o bună parte din ele au fost efectuate la comanda țarului, unele fiind chiar publicate.

10) Un aspect elucidat de noi este cel legat de acțiunile întreprinse de D. Cantemir în vederea ajutorării sau **eliberării fratelui său Antioh** rămas ostatic la Istanbul. În concluzie constatăm că, în pofida străduințelor depuse de principe, problema s-a soldat doar cu instituirea de către țar, din ianuarie 1724, a unei îndemnizații anuale de 500 de ruble lui Antioh din contul salariului de senator al lui D. Cantemir [78; 79].

11) În contextul investigațiilor am demonstrat, prin utilizarea documentelor inedite că, în calitate de consilier de taină și de membru al Senatului Governamental, D. Cantemir în ultimii ani de viață participă activ la **rezolvarea unor importante probleme de stat ale Rusiei**, inclusiv la elaborarea *Tabelului de ranguri*, iar ca șef al Cancelariei și al tipografiei de campanie (1722) este alături de Petru I în Campania Persană. Rapoartele sale scrise și expediate de pe arena directă a teatrului de război, descoperite de noi, dezvăluie aspecte inedite atât despre prezența lui D. Cantemir în aceste acțiuni, cât și despre evenimentele produse la Marea Caspică și Caucaz.

12) În urma cercetărilor bazate pe documente inedite am ajuns la concluzia că țarul Petru I **i-a încredințat lui o misiune deosebit de importantă** – consilier pe problemele orientale și șef al tipografiei în timpul campaniei persane (1722).

13) Investigațiile noastre au arătat că în urma unor numeroase demersuri către țar și deciziilor luate, D. Cantemir a reușit să obțină, în consecință, **drept recompensă** a averilor sale mai multe moșii în câteva regiuni ale Rusiei, precum și case la Moscova și la Sankt Petersburg, pe care „prealuminatul cneaz” a încercat să le gospodărească cu pricepere și pe care le-a lăsat conform testamentului urmașilor săi.

14) Ipoteza noastră de lucru precum că osemintele transportate de la Moscova și depuse la Iași în biserica Trei Ierarhi în iunie 1935 nu sunt ale lui Dimitrie Cantemir a fost confirmată de documente inedite. Transmiterea așa-numitelor oseminte ale lui D. Cantemir a fost un act politic, executat atât în interesele URSS, cât și ale Guvernului României întru păstrarea imaginii pozitive a lui Nicolae Titulescu, ministru de externe al Regatului. Însă, indiferent de infirmarea sau confirmarea autenticității ose-

mintelor lui Dimitrie Cantemir, mormântul din strana dreaptă a Bisericii Trei Ierarhi din Iași va rămâne locul, real sau simbolic, pentru odihna veșnică a fostului domn al Țării Moldovei, ilustru savant și iluminist european, loc de pelerinaj pentru toți cei care-i cinstesc memoria [79a; 82].

Recomandări

1) Experiența acumulată în cercetarea și valorificarea întregului tezaur lăsat de Dimitrie Cantemir denotă că opera sa științifică, culturală și politică este mereu actuală, oferindu-ne permanent prilejul de a descoperi noi idei, noi învățăminte. Cunoașterea profundă a tot ce ține de viața și activitatea sa înarmează generațiile de urmași nu doar cu bogate cunoștințe în diverse domenii (istorie, filosofie, geografie, literatură, muzicologie, cartografie ș.a.), dar și cu experiența acumulată de o minte lucidă, cu înțelepciune și perspicacitate, care **poate sugera soluții la problemele cu care se confruntă lumea contemporană**. Toate acestea fac ca cercetarea și punerea în valoare a moștenirii cantemiriene, a vieții și activității lui particulare să rămână neîntrerupt în actualitate, să trezească interesul permanent din partea savanților din multe țări ale lumii (Republica Moldova, România, Rusia, Turcia, Germania, Franța ș.a.).

2) Investigațiile realizate au confirmat **legitatea universală privind rolul important și, uneori, decisiv al marilor personalități în istorie**. Marile sacrificii depuse de înaintași, inclusiv cele ale lui D. Cantemir, nu se pierd în neant. Ele rămân în patrimoniul național și memoria de lungă durată a urmașilor, deoarece istoria „în fond” nu e altceva decât succesiunea generațiilor. Astfel, cercetările pot servi ca o sursă vastă în studierea vieții și activității politice, științifice, militare și administrative a mai multor reprezentanți ai familiilor de moldoveni care au plecat cu D. Cantemir în Rusia. Totodată, acest studiu poate fi valorificat în **cercetarea istoriei formării dinastiilor de moldoveni în cadrul nobilimii ruse**.

3) Moștenirea intelectuală a lui D. Cantemir, înaltele valori moral-spirituale, devotamentul credinței ortodoxe, proprii principelui moldovean, pot servi ca bază pentru scrierea cărților, broșurilor, precum și pentru **producerea unor filme documentare și artistice**.

4) În consens cu rezultatele cercetării, este strict necesară crearea unui **Centru internațional pentru cercetarea moștenirii științifice, literare și politice a lui D. Cantemir**. Centru care, de rând cu studierea complexă a creației gânditorului moldav, va organiza și efectua expediții arheografice în diferite arhive și biblioteci ale lumii cu scopul de a găsi și a pune în circuitul științific noi documente despre D. Cantemir și descendenții lui, despre epoca în care a trăit și oamenii cu care a activat. Totodată, fondarea acestui Centru în cadrul Academiei de Științe a Moldovei sau în unul dintre institutele științifice de profil va permite conjugarea eforturilor cercetătorilor din diferite țări și, în același timp, va spori imaginea pozitivă a științei naționale în cercurile academice internaționale.

BIBLIOGRAFIE

1. Arhiva Ministerului Afacerilor Externe al României. Fondul 71. URSS, Vol. 84.
2. Arhiva Institutului de Manuscrise Orientale al Academiei de Științe a Rusiei, Filiala din Sankt Petersburg (Архив Института Восточных рукописей Российской Академии наук, Санкт-Петербургский филиал), Fondul 25, Inv. 1, D. 1-6.
3. Artamonov V., Constantinov V. *Încercarea de trecere a lui Dimitrie Cantemir sub protectorat austriac în anul 1715*. În: Revista de istorie a Moldovei. Chișinău, 2011, nr. 1-2, p. 32-43.
4. Babinger Franz. Izvoarele turcești ale lui Dimitrie Cantemir. În: Arhiva Românească. București: Cartea Românească, 1941, nr. 7, p. 111-121.
5. Biblioteca Academiei Române. Cabinet manuscrise. Arhiva Grigore Tocilescu, Mapa 1. Manuscrisul nr. 5159.
6. Bochmann Klaus, Dumbrava Vasile. Dimitrie Cantemir: Fürst der Moldau, Gelehrter, Akteur der europäischen Kulturgeschichte, Leipzig: Leipziger Universitätsverlag, 2008. 312 p.
7. Cantemir Dimitrie. Creșterile și Descreșterile Imperiului Otoman. Textul original latin în forma finală revăzută de autor. Facsimil al manuscrisului latin de la Biblioteca Houghton, Harvard University, Cambridge Mass. Publicat cu o introducere de V. Cândea, membru al Academiei Române. București, Roza Vânturilor, 1999, CIV + 1064 p.
8. Cantemir Dimitrie. Descrierea Moldovei. Tradus de Gheorghe Adamescu. București: Cartea Românească, 1935, XXXI + 170 p.
9. Cantemir Dimitrie. Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor. În 2 volume. Ed. îngrijită, studiu introductiv și indici de Stela Toma. București: Minerva, 1999–2000, vol. I, 288 p., vol. II, 336 p.
10. Cantemir Dimitrie. Opere complete, Vol. VI, tom I. Vita Constantini Cantemirii, cognomento, senis, Moldaviae principis. Ed. de Virgil Cândea, Andrei Pippidi, Dan Slușanschi ș.a., București: Editura Academiei Române, 1996. 330 p.
11. Cantemir Dimitrie. Opere complete. Vol. VIII, tom. II. Sistemul, sau întocmirea religiei mahomedane. Ed. de Virgil Cândea, Anca Irina Ionescu. București: Editura Academiei Române, 1987. 710 p.
12. Cantemir Dimitrie. Sistemul sau întocmirea religiei mahomedane. București: Editura Minerva, 1977. 688 p.
13. Cantemir Dimitrie. Principele Moldovei. Descrierea stării de odinioară și de astăzi a Moldovei, Studiul introductiv, nota asupra ediției și note de Andrei și Valentina Eșanu. Traducere din limba latină și indice de Dan Slușanschi. București: Institutul Cultural Român, 2007. 407 p.
14. Cândea V. Cantemir et la civilisation islamique. În: Romano-arabica, 1977, nr. 2, p. 15-41.
15. Cândea V. Manuscrisul original al „Istoriei Imperiului Otoman” de Dimitrie Cantemir. În: Dimitrie Cantemir. Creșterile și Descreșterile Imperiului Otoman, Tex-

tul original latin în forma finală revăzută de autor. Facsimil al manuscrisului latin. București: Roza Vânturilor, 1999, p. XVII-LVII.

16 Câdea V. Studiu introductiv. În: Dimitrie Cantemir, Opere complete, Vol. I, Divanul, București: Editura Academiei Române, 1974, p. 15-99.

17. Câdea V. Studiu introductiv. În: Dimitrie Cantemir. Sistemul sau întocmirea religiei mahomedane. București: Editura Minerva, 1977, p. VII-LXX.

18. Câdea V. Studiu introductiv. În: Dimitrie Cantemir. Opere complete. Vol. VIII, tom. II, București: Editura Academiei Române, 1987, p. V-XXXI.

19. Câdea V. The original manuscript of the History of the Ottoman Empir by Dimitrie Cantemir. În: Demetrius Cantemir. The Growth and Decay of the Ottoman Empire. Original latin text of the final cersion revised by the author / Dimitrie Cantemir. Creșterile și descreșterile Imperiului Otoman. Textul original latin în formă finală revizuită de autor. Facsimil al manuscrisului latin – 124 din Biblioteca Houghton Harvard University, Cambridge, Mass. București: Roza Vânturilor, 1999, p. LIX-CII.

20. Cernovodeanu P. Dimitrie Cantemir la Constantinopol (1700–1710). Activitatea politică și culturală. În: Omagiului Virgil Cîndea la 75 de ani, Coord. Paul H. Stahl, București: Editura Academiei Române, 2002, p. 143-152.

21. Cernovodeanu Paul. Dimitrie Cantemir. Relații și mărturii contemporane. În: Viața românească, București, nr. 9, 1973, p. 98-107.

22. Cernovodeanu P., Lazea A., Caratașu M. Din corespondența inedită a lui Dimitrie Cantemir. În: Studii. Revista de istorie, București, 1973, nr. 5, p. 1044-1049.

23. Cernovodeanu P. O operă cantemiriană mai puțin cunoscută: Istoria lui Brâncoveanu și a Cantacuzinilor. În: Anuarul Institutului de Istorie A. D. Xenopol, Tom XXIX, Iași, Editura Academiei Române, 1992, p. 239-249.

24. Ciobanu Ștefan. Dimitrie Cantemir în Rusia, În: Analele Academiei Române, Mem. Secț. Literare, Ser. III, tom. II, Mem. București, 1925, p. 382-548. Extras, p. 168. Ediția II-a București: Editura Academiei Române, 2000. 207 p.

25. Çobanoğlu Özdemir. Dimitri Kantemir. Osmanlı İmparatorluğu'nun yükseliş ve çöküş tarihi, İstanbul: Cumhuriyet Kitapları, 2002, Cilt 1, p. 19-54.

26. Comentarii Academiae Scientiarum Imperialis Petropolitanae, Vol. I. St. Petersburg, 1726, p. 425-463.

27. Coroban V. Dimitrie Cantemir – scriitor umanist. Chișinău: Cartea Moldovei, 1973. 284 p.

28. Dinastia Cantemireștilor (sec. XVII–XVIII). Coordonator acad. A. Eșanu. Chișinău: Știința, 2008. 604 p.

29. Domnitorii Țării Moldovei. Studii. Coordonator Dragnev Demir. Chișinău: Civitas, 2005. 320 p.

30. Dragnev D. Iluminismul timpuriu în opera lui Dimitrie Cantemir și în cea a Domnului fanariot Nicolae Mavrocordat. În: Probleme actuale de istorie națională. Studii în onoarea profesorului Ravel Parasca. Chișinău: ULIM, 2009, p. 73-92.

31. Ermuratski V. Dimitrie Cantemir. Chișinău: Cartea Moldovenească, 1978. 118 p.

32. Eremia I. Politica rusofilă a lui Dimitrie Cantemir – mit și realitate. În: Dimitrie Cantemir: Fürst der Moldau, Gelehrter, Akteur der europäischen Kulturgeschichte, Leipzig, Leipziger Universitätsverlag, 2008, p. 57-79
33. Eșanu A. Dimitrie Cantemir „Descrierea Moldovei”. Manuscrise și ediții. Chișinău: Știința, 1987. 107 p.
34. Eșanu A. Manuscrisele latine ale „Descrierii Moldovei” de Dimitrie Cantemir. În: Contribuții la istoria culturii românești. București: Fundația Culturală Română, 1997, p. 168-192.
35. Eșanu A. Dimitrie Cantemir (1673–1723) domn al Țării Moldovei (martie-aprilie 1693, noiembrie 1710 – iulie 1711). În: Domnitorii Țării Moldovei. Studii. Coordonator D. Dragnev. Chișinău: Civitas, 2005, p. 220-227.
36. Eșanu A., Eșanu V. Studiul introductiv. În: Dimitrie Cantemir. Principele Moldovei. Descrierea stării de odinioară și de astăzi a Moldovei. București: Institutul Cultural Român, 2007, p. 5-121.
37. Eșanu A. „Descrierea Moldovei” de Dimitrie Cantemir în cultura rusă. În: Tyragetia, Chișinău, 2002, Vol. XI, p. 137-142
38. Eșanu A, Eșanu V. Descrierea Moldovei de Dimitrie Cantemir în cultura europeană. Chișinău: Pontos, 2004. 596 p.
39. Eșanu A., Eșanu V. Dimitrie Cantemir și sud-estul Europei după campania de la Prut. În: Revista de Istorie a Moldovei, Chișinău, 2008, nr. 4, p. 114-118.
40. Eșanu A., Eșanu V. Moștenirea culturală a Cantemireștilor. Chișinău: Pontos, 2010. 212 p.
41. Gorovei Ș. Acasă, printre ai săi. În: Magazin Istoric, București, 1973, nr. 10, p. 20-22.
42. Grasshoff Helmut. A. D. Kantemir und Westeuropa. Berlin, Akademie Verlag, 1966. 340 p.
43. Iftimi S. Aducerea osemintelor lui Dimitrie Cantemir de la Moscova la Iași. În: Dinastia Cantemireștilor. Chișinău: Știința, 2008, p. 243-254.
44. Iftimi S. La fausse pierre tombale du prince Dimitrie Cantemir. În: Strabon. Bulletin d'information historique. Iasi, 2003. T. I, nr. 1, p. 64-65.
- 44a. Istoria Românilor. București, Ed. Enciclopedică, 2003, Vol. V. O epocă de înnoiri în spirit european (1601–1711/1716). Coordonator: acad. Virgil Cândea.
45. Kantemir Dimitrie. Osmanlı İmparatorluğu'nun yükseliş ve çöküş tarihi. 1-2 Cilt. Istanbul, Cumhuriyet Kitap Klübü, 1998, 1 Cilt – 564 p., 2 Cilt – 532 p.
46. Lemny Ș. Cantemireștii. Aventura europeană a unei familii princiere din secolul al XVIII-lea. Iași: Polirom, 2010. 328 p.
- 46a. Lemny Ș. Le Cantemir: l'aventure européenne d'une famille princière au XVIIIe siècle. Paris: Ed. Complexe, 2009. 367 p.
47. Lemny Ș. Opera lui Cantemir. În: Întâlniri cu istoria în sec. XVIII: teme și figuri din spațiul românesc. Iași: Polirom, 2003, p. 32-35.
48. Makrides Vasilios. Hellenic Temples and Christian Churches. A Concise History of the Religious Cultures of Greece from Antiquity to the Present. N.-Y., NYU Press, 2009. 345 p.

49. Marinescu F. Mănăstirea Mira de lângă Focșani, metoh al mănăstirii athonite Vatoped. În: Revista de istorie a Moldovei, Chișinău, 2008, nr. 4, p. 82-87.
50. Maxim M. Brâncoveanu și Cantemireștii. Documente noi din arhivele turcești. În: Arta istoriei. Istoria artei. Acad. R. Theodorescu la 65 de ani. București: Academia Română, 2004, p. 125-138.
51. Maxim M. Dimitrie Cantemir și epoca sa. Documente noi din arhivele turcești. În: Revista de Istorie a Moldovei, Chișinău, 2008, nr. 4, p. 73-81.
52. Mémoires du prince Pierre Dolgoroukow. Tome premier, Geneve, 1867. 544 p.
53. Neamul Cantemireștilor. Bibliografie. Coordonator acad. Andrei Eșanu. Chișinău: Pontos, 2010. 388 p.
54. Neculce Ion. Letopisețul Țării Moldovei de la Dabija-Volă până la a doua domnie a lui Constantin Mavrocordat. Chișinău: Hiperion, 1990, p. 265-470.
55. Nestorescu-Bălcești Horia. Enciclopedia Ilustrată a Francmasoneriei din România, București: PHOBOS, 2005, vol. 1, p. 216.
56. Padişahlar Albumi. Osmanlı Tarihi. Istanbul. Boyut Yayın Grubu, 2001, 3 Cilt (1648–1789). 308 p.
57. Panaitescu P. P. Dimitrie Cantemir. Viața și opera. București, 1958. 268 p.
58. Păltănea P. Știri inedite despre familia domnitorului Antioh Cantemir. În: Arhiva Genealogică, Iași, 1989, p. 705-717; 1990, p. 239-257; 1991, p. 377-389.
59. Pippidi A. Cărturarul între cărturarii vremii. În: Viața Românească, București, 1973, nr. 9, p. 83-97.
60. Pippidi A. Ideea de „creștere și decădere” a Imperiului Otoman în istoriografia occidentală din secolele al XVI-lea – al XVIII-lea. Teză de doctorat. Cluj, 1981.
61. Pop Emil. Dimitrie Cantemir și Academia din Berlin. În: Studii. Revista de Istorie. București, 1969, Tomul XXII, nr. 5, p. 825-847.
62. Potlog V. Aspecte din istoria Romei antice la Dimitrie Cantemir. În: Bilanțul activității științifice a USM pe anii 1996–1997. Conferința corpului didactico-științific. Științele umanistice. Chișinău, 1998, p. 174.
63. Potlog V. Dimitrie Cantemir – istoricul. În: Destinul Inorogului. Omagiu lui Dimitrie Cantemir. Chișinău: Cartea Moldovenească, 1981, p. 156-169.
64. Potlog V. Originea, unitatea și continuitatea românilor în viziunea lui Dimitrie Cantemir. În: Thraco-Dacica, București, 1996, nr. 1-2, p. 13-21.
- 64a. Radu Greceanu. Istoria domniei lui Constantin Basarab Brâncoveanu voievod. București: Ed. Academiei Republicii Socialiste România, 1970. 279 p.
65. Răileanu N. Documente medievale moldovenești din Arhiva de Război a Suediei. Chișinău: Tyragetia, 2001. 308 p.
66. Relațiile româno-sovietice. Documente. București: Ed. Enciclopedica, 2003, Vol. II. 1935–1941. 566 p.
67. Ștefănescu P. Istoria francmasoneriei Române. București: Vestala, 2009. 416 p.
68. Truter T. Aspecte inedite privind relațiile lui Dimitrie Cantemir cu Academia din Berlin. În: Forum, București, 1971, nr. 10, p. 75-81.
69. Tura Yalçın. Kantemiroğlu. Kitâbu, Ilmi'l-Müsîkî, alâ vechi'l-Hurûfât. Istanbul, Yapı Kredi Yapı Kredi Yayınları, 2002, 1 Cilt. 695 p.

69a. Özdemir Çobanoğlu, Dimitri Kantemir. Osmanlı İmparatorluğu'nun yükseliş ve çöküş tarihi. İstanbul, 2002, Cilt 1, p. 19-54.

70. Țarălungă E. Dimitrie Cantemir: Contribuții documentare la un portret. București: Minerva, 1989. 424 p.

71. Țarălungă E. Dimitrie Cantemir și vechiul Bizanț. În: Transilvania, Sibiu, 1988, nr. 2, p. 24-25.

72. Țarălungă E. După mai mult de două veacuri și jumătate, sau despre Dimitrie Cantemir – personaj al cercetărilor. În: Basarabia, Chișinău, 1992, nr. 4, p. 109-119.

73. Tvircun V. Adrianople (Edirne) in the political and literary fate of Dimitrie Cantemir. În: International symposium „Edirne in the archival resources of the Balkan Countries. Paper book. Edirne”, Trakya Üniversitesi, 2011, p. 120-127.

74. Țvircun V. Activitatea lui Dimitrie Cantemir în cadrul Senatului Guvernamental al Rusiei. În: Conferința de bilanț a muncii științifico-metodice a corpului profesoral-didactic pentru anul 2011. Universitatea Pedagogică de Stat „Ion Creangă” martie 2012. Chișinău, 2012, p. 140-143.

75. Țvircun V. Dimitrie Cantemir în Constantinopol: pagini despre viața și creație. În: Honorem Demir Dragnev. Civilizația medievală și modernă în Moldova. Studii. Chișinău, Civitas, 2006, p. 394-404.

76. Țvircun V. Dimitrie Cantemir și anturajul lui Petru cel Mare. În: Revista de Istorie a Moldovei, Chișinău, 2008, nr. 4, p. 119-124.

77. Țvircun V. Campania de la Prut din anul 1711. În: Revista de Istorie a Moldovei. Chișinău, 2006, nr. 3-4, p. 3-20.

78. Tvircun V. Contributions to the History of Writing and Publication of Dimitrie Cantemir's „History of the Growth and Decay of the Ottoman Empire”. În: International Conference “The Encyclopedic and Universal dimension of Dimitrie Cantemir's works”. Second edition. Bucharest, 2012. Vol. I. p. 41-56.

79. Tvircun V. Dimitri Kantemir, Kısa biografisi. Ankara, 2003. 52 p.

79a. Țvircun V. Dimitrie Cantemir – Repere biografice. București – Brăila: Editura Academiei Române, 2017. 374 p.

80. Țvircun V. Dimitrie Cantemir și Constantin Brâncoveanu. Istoria rivalității. În: Akademos. Chișinău, 2016. nr. 4, p. 107-111.

81. Țvircun V. Doi frați. Doi gospodari. Relațiile între Antioh și Dimitrie Cantemir. Simpozion Internațional cu tema: „Istoria statului și dreptului Moldovei în epoca medievală și modernă”. În memoria lui Pavel Sovietov (80 de ani de la naștere). Chișinău, 17 decembrie 2007. În: Revista de Istorie a Moldovei, Chișinău, 2008, nr. 2, p. 128-137.

82. Țvircun V. Enigma postmortem a lui Dimitrie Cantemir. În: Tyragetia. Chișinău, 2016. Vol. X (XXV), nr. 2, p. 23-35.

83. Țvircun V. File din istoria vieții și activității politice a lui Dimitrie Cantemir. Chișinău: Cartdidact, 2009. 106 p.

84. Țvircun V. Ion Neculce în emigrație (1711–1720). În: Cogito. București, 2011. Vol III. nr. 1. Martie, p. 65-77.

85. Țvircun V. Istoria unei scrisori a lui Dimitrie Cantemir. În: Revista de Istorie a Moldovei. Chișinău, 2009, nr. 2-3, p. 231-240.

86. Țvircun V. Opere istorice și materiale epistolare ale lui Dimitrie Cantemir din Arhiva Istorico-Militară de Stat a Rusiei (or. Moscova). În: Revistă de Istorie a Moldovei. Chișinău: Știința, 1999, nr. 1- 2(37-38), p. 75-77.

87. Țvircun V. Toma Cantacuzino – ostaș și demnitar. Istoria vieții în scrisori și documente. Chișinău: Cartdidact, 2016. 296 p.

88. Țvircun V. File din istoria campaniei de la Prut din anul 1711. În: Cogito. București, 2011. Vol. III, nr. 2/iunie, p. 32-61.

89. Țvircun V. Izvoare istorice privind viața și activitatea lui Dimitrie Cantemir în Rusia. În: Orizonturi medievale și moderne în istoria românilor. Economie. Societate. Politică. Cultură. Istoria științei. În onoarea profesorului Demir Dragnev. Chișinău, 2016, p. 573-584.

90. Țvircun V. Viața și destinul lui Dimitrie Cantemir. București: Litera International, 2015. 256 p.

91. Țvircun V. Vitralii. Chișinău: Univers Pedagogic, 2006. 276 p.

91a. Wim P. van Meurs. Dimitrie Cantemir as Strategist. În: Romanian Civilization, Vol. VIII, Number 2. Fall, 1999.

91.b. Артамонов В. А. Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709–1714 гг.). Москва: Наука, 1990. 212 p.

92. Архив Внешней Политики Российской империи (Arhiva de Politică Externă a Imperiului Rus), fondul 68 – Relațiile Rusiei cu Moldova și Valahia; fondul 77 – Relațiile Rusiei cu Persia; fondul 89 – Relațiile Rusiei cu Turcia; fondul 93 – Relațiile Rusiei cu Franța.

93. Архив Внешней Политики Российской Федерации (Arhiva de Politică Externă a Federației Ruse), Фонд 05 (М. М. Литвинова), Оп. 15, Папка 109, д. 74, 75; Ф. 125 (Референтура по Румынии). Оп. 17, Папка 111, д. 3; Папка 112, д. 16.

94. Архив Санкт-Петербургского института истории Российской Академии Наук (Arhiva Institutului de Istorie din Sankt Petersburg din cadrul Academiei Ruse de Științe).

95. Бабий А.И. Дмитрий Кантемир. Москва, Мысль, 1984. 173 p.

96. Байер [Теофил Зигфрид]. История о жизни и делах молдавского государя Константина Кантемира. С российским переводом и с приложением родословия князей Кантемиров. Москва: Унив[ерситетская] тип[ография], 1783. 408 p.

97. Бантыш-Каменский Д. Н. Князь Дмитрий Кантемир. În: Словарь достопамятных людей Русской земли, Москва, 1836. Т. 11, p. 34-42.

98. Бантыш-Каменский Н. Н. Родословие князей Кантемиров. În: Байер [Теофил Сигфрид]. История о жизни и делах молдавского государя Константина Кантемира. С российским переводом и с приложением родословия князей Кантемиров, Москва: Унив[ерситетская] тип[ография], 1783, p. 264-362.

99. Баранов П. Архив Правительствующего Сената. Том 1. Описание именным Высочайшим указам и повелениям. Царствование императора Петра Велико-го. 1711–1725 гг. СПб., 1872, p. 80-83.

100. Белинский В. Г. Портретная галерея русских писателей. Кантемир. Ёп: В. Г. Белинский, Собр. соч. в 9 томах, Москва, 1981, Т. 7, р. 282-285.
101. Берхгольд Ф. В. Дневник камер-юнкера Берхгольца, веденный им в России в царствование Петра Великого с 1721 по 1725 год. Часть 1. Москва: Тип. Каткова и К, 1857. 275 р.
102. Большая Российская Энциклопедия, Т. 2, Москва, 2005. 766 р.
103. Брикнер А. Г. История Петра Великого. Москва: Акт, 2002. 665 р.
104. Возгрин В. Е. Дипломатические связи Швеции и Крыма до и после Полтавы. Ёп: Скандинавский сборник, Т. 29, Таллин: Ээсти Раамат, 1985, р. 236-258.
105. Возгрин В. Е. Исторические судьбы крымских татар. Москва: Мысль, 1992. 448 р.
106. История Свейской войны. Под ред. А. А. Преображенского и А. Майковой. Т. 1-2. Москва: Кругъ, 2004, Т. I 632 р., Т. II 656 р.
107. Густерин П. В. Первый российский востоковед Дмитрий Кантемир. Москва: Восточная Книга, 2008. 112 р.
108. Денисов Л. И. Православные монастыри Российской империи. Москва: изд. Д.Ступина, 1908. 996 р.
109. Дик Иосиф. Встреча с отцом. Ёп: Москва, 1977, № 11, р. 68-151.
110. Доклады и приговоры, состоявшиеся в Правительствующем Сенате в царствование Петра Великого. Под ред. Кольчева Н. В. Т. 1. СПб., 1880; Т. 1. Кн. 1 СПб., 1882; Т. 2. Кн. 2. СПб., 1883.
111. Долгоруков П. Записки князя Петра Долгорукова, СПб., Гуманитарная Академия, 2007. 640 р.
112. Жизнь Димитрія Кантемира, князя Молдавскаго. Ёп: Димитрія Кантемира, бывшего князя в Молдавии, Историческое, географическое и политическое описание Молдавии с жизнью сочинителя. С немецкаго преложения перевел Василий Левшин, Москва: Университетская Типографіи, у Н[иколая] Новикова. 1789, р. V-XXX.
113. Журнал или поденная записка блаженныя и вечностойныя памяти государя императора Петра Великого с 1698 года и даже до заключения Ништадскаго мира. СПб., Императорская Академия Наук, 1770, Часть 1. 460 р.; СПб., Императорская Академия Наук, 1772, Часть 2. 584 р.
114. Исторические связи народов СССР и Румынии в XV – начале XVIII в., т. III, 1673–1711 гг. Москва: Наука, 1970. 415 р.
- 114а. Кара Г. История Молдавии и Валахии с рассуждением о настоящем состоянии сих обоих княжеств. СПб. 1791.
115. Кириченко Н.П. К вопросу об участии молдавскаго народа в Прутском походе русской армии 1711 г. Ёп: Ученые записки кишиневского педагогического университета им. И. Крянгэ. Кишинев, 1958, Т. VIII, р. 15-28.
116. Коробан В. П. Дмитрий Кантемир (к 300-летию со дня рождения). Ёп: Вопросы литературы, Москва, 1973, № 10, р. 151-159.
117. Кочубинский А. А. Мы и Они (1711–1878). Очерки истории и политики славян. Одесса: Тип. Г. Ульриха, 1878. 247 р.

118. Лебедева Елена. Московский Новогреческий монастырь Святого Николая. <http://mstone.ru/article/eid694.php>
119. Леонов В. П. Судьба библиотеки в России, СПб., Библиотека Академии Наук, 2001. 416 р.
120. Майков Л. Н. Материалы для биографии князя А. Д. Кантемира. С введением и примечаниями проф. В. Н. Александренко. СПб., Тип. Императорской Академии Наук, 1903, р. 295-313.
121. Малышкин С. А. Памятные места князей Кантемиров в Москве и Подмосковье. În: Revista de Istorie a Moldovei, Chişinău, 2008, nr. 4, р. 180-184.
122. Материалы научной конференции посвященной 300-летию со дня рождения Д. Кантемира. Кишинев, Тип. КГУ, 1973. 158 р.
123. Моро де Бразе. Записки бригадира Моро де Бразе касающиеся до похода 1711 года. În: Пушкин А. С. Полн. собр. соч. Т. VIII. Ленинград: Наука, 1978, р. 279-330.
124. Мохов Н. . Молдавия эпохи феодализма. Кишинев: Картя Молдовеняскэ, 1964. 440 с.
125. Мохов Н. А. Очерки истории молдавско-русско-украинских связей. Кишинев: Штиинца, 1981. 368 с.
126. Наследие Дмитрия Кантемира и современность. Сб. статей. Отв. Ред. Х. Корбу. Кишинев: Картя Молдовеняскэ, 1976. 234 с.
127. Орфелин З. Ф. Житие и славные дела Петра Великого, самодержца все-российского с приложением краткой географической и политической истории о Российском государстве. СПб., Тип. Императорской Академии Наук, 1774. 367 с.
128. Палаузов С. Н. Румынские господарства Молдавия и Валахия в историко-политическом отношении. СПб., Тип. И. Глазунова и К, 1859. 300 с.
129. Пекарский П. Наука и литература в России при Петре Великом. Т. 1. СПб., 1862, Приложение VIII, с. 567-577.
130. Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. XI. Вып. 1. Москва, Наука, 1962, 609 с.; Т. XI. Вып. 2. Москва, Наука, 1964, 752 с.; Т. XII. Вып. 1. Москва, Наука, 1975, 585 с.; Т. XII. Вып. 2. Москва, Наука, 1977, 629 с.; Т. XIII. Вып. 1, Москва: Наука, 1992; Т. XIII. Вып. 2. Москва: Древлекохранилище, 2003. 688 с.
131. Потлог В. И. Дмитрий Кантемир как историк, Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Кишинев: Тип. КГУ, 1973. 23 р.
132. Потлог В. И. Некоторые вопросы истории России в трудах Дмитрия Кантемира. În: Россия и Юго-Восточная Европа. Кишинев: Штиинца, 1984, р. 32-38.
133. Проценко Н. Ф. Монастыри в России и соборы в Москве. Москва, Тип. И. А. Глушкова, 1863. 71 р.
134. Романов В., Неделин В. Архитектурные древности Орловщины. Орел: Вешние воды, 1998. 191 р.

135. Романюк С. Москва. Утраты. Москва: ПТО „Центр”, 1992. 336 р.
136. Российский Государственный Архив Древних Актов (Arhiva de Stat de Acte Vechi a Rusiei). Ф. 7 Дела Преображенского приказа и Тайной котцлярии; Ф. 9 Кабинет Петра Первого; Ф. 11 Переписка разных лиц; Ф. 17 Наука, литература и искусство; Ф. 32 Сношение России с Австрией; Ф. 58 Сношения России с Испанией; Ф. 59 Сношение с Рагузой Оп. 1, 1711 г., Д. 1; Ф. 68 Сношение России с Молдавией и Валахией; Ф. 89 Сношение России с Турцией; Ф. 159 Приказные дела новой разборки; Ф. 160 Письма разных лиц на высочайшее имя; 198 А. Д. Меншиков; Ф. 199, Оп. 1, Портфель 284, Ч. 2, Д. 1; 248 Правительствующего Сената; 286 Герольдмейстерская контора; Ф. 1374 Кантемир.
137. Российский Государственный Военно-Исторический Архив (Arhiva de Stat Istorico-Militară a Rusiei) Ф. ВУА (45) Ед. хр. 25, Часть 18; Ф. 456, Оп. 1, Ф. 456 Северная война).
138. Российский Государственный Архив Военно-Мосркого Флота (Arhiva de Stat a Flotei Maritime Militare a Rusiei), Фонд 233 Дела графа Ф. М. Апраксина.
139. Российский Государственный Исторический Архив (Arhiva Istorică Rusă de Stat), Fondul 1343. Departamentul heraldic. Inv. 17, dos. 771.
140. Российский Государственный Архив Литературы и Искусства (Arhiva Rusă de Stat pentru Literatură și Artă). Ф. 612. Оп. 1, Д. 2817.
141. Российский Государственный Архив социально-политической истории (Arhiva de Stat de Istorie Social-Politică a Rusiei). Ф. 495. Оп. 255. Д. 662 (Личное дело Дика Ивана Осиповича — Dicescu Ion Iosif).
142. Российский Государственный Архив Экономики (Arhiva de Stat pentru Economie a Federației Rusă). Ф. 5736. Оп. 1. Д. 16. Годовой отчёт Бюро по освождению площадки строительства Дома Тяжёлой Промышленности за 1935 г.
143. Рукописный Отдел Российской национальной библиотеки, Фонд 73 (В. А. Бильбасова и А. А. Краевского); Фонд 136 (П. П. Дубровского); Фонд 166 (Л. Майкова), Фонд 377 (С. А. Венгерова), Фонд 874 (С. Н. Шубинского); Фонд 1000.
144. Русский Биографический Словарь. Том Ибак – Ключарев. Москва: Аспект Пресс, 1994. 756 р.
145. Русский Биографический Словарь, Том Тобизен – Тургенев. Москва: Аспект Пресс, 1999. 304 р.
146. Русский Биографический Словарь, Том. Шебанов – Шютц. Москва: Аспект Пресс, 1999. 558 р.
147. Рыженков М. Р. Димитрий Кантемир и его документальное наследие в Российском Государственном архиве древних актов. *Изв. Восточный архив. Москва, 2012, № 1 (25), р. 6-13.*
148. Сборник Императорского Русского исторического общества. СПб., Тип. М. М. Стасюлевича, 1884. Т. 40. 651 р.
149. Сергеев И. Н. Царицыно. Москва: Голос-Пресс, 2008. 568 р.
150. Сорок сороков: краткая илл. история всех московских храмов в 4-х томах. Кремль и монастыри. Москва: Книга и бизнес, Т. 1, 1992. 504 р.

151. Схенда Михаил. О состоянии просвещения в России в 1725 г. În: Сын Отечества. СПб., 1842. № 1-2, р. 3-35.
152. Трубецкая Е. Э. Сказание о роде князей Трубецких. Москва, Университетская тип., 1891. 373 р.
153. Фомин С.В. Воздать Москве великой славу... În: Куранты. Историко-краеведческий альманах. Москва, 1987, Вып. II, р. 173-176.
154. Фомин С. В. Загадка исторического портрета. În: Горозонт. Кишинёв, 1985, № 11, р. 55. (Scrisoare din 23 decembrie 1719, Ivan Trubeţkoî către D. Cantemir).
155. Фомин С. В. Кантемиры в Москве. În: Кодры. Кишинев, 1983, № 3, р. 142-147.
156. Фомин С. В. Кантемир – сын Кантемира. În: Музыкальная жизнь. Москва, 1984, № 10, р. 16-17.
157. Фомин С. В. Кантемиры в изобразительных материалах. Кишинев: Штиинца, 1988. 96 р.
158. Фомин С. В. Некрополь Кантемира в России. În: Кодры. Кишинев, 1993, № 5, р. 226-240.
159. Фомин С. В. Пером и мечом сотруждаяся..., Кишинев: Штиинца, 1990. 183 р.
160. Хоменко Р. Кантемир и культура Востока. În: Столица, Москва, 2003, р. 24-27.
161. Цвиркун В. И. Взаимоотношения Д. Кантемира с соотечественниками в период пребывания в России. În: In honorem Gheorghe Gonţa. Țara Moldovei în contextul civilizaţiei europene. Chişinău, 2008, р. 63-81.
162. Цвиркун В. И. Владения Дмитрия Кантемира в России. În: Славянские чтения. Материалы научно-теоретической конференции. Кишинэу, 2007, Выпуск 4, р. 9-14.
163. Цвиркун В. И. Димитрий Кантемир в Константинополе: страницы жизни и деятельности. În: Пути времени. Стратум+ 2003–2004. Кишинев, 2005, № 6, р. 495-504.
164. Цвиркун В. И. Димитрий Кантемир. Страницы жизни в письмах и документах, СПб., Нестор-История, 2010. 412 р.
165. Цвиркун В. И. Из эпистолярного наследия Иона Некулче (1713–1720). În: Revista de Istorie a Moldovei, Chişinău, 1993, nr. 3, р. 45-47.
166. Цвиркун В. И. Ион Некулче в России. În: Витражи. Кишинэу: Univers Pedagogic, 2006, р. 49-61.
167. Цвиркун В. И., Коровин В. Кантемир Антиох Димитриевич. În: Большая Российская Энциклопедия. (БРЭ). Москва, 2008, Т. 12, р. 749-750.
168. Цвиркун В. И. Легенды и вымыслы о жизни и деятельности Димитрия Кантемира в России. În: Revista de Istorie a Moldovei, Chişinău, 1994, nr. 2, р. 14-20.
169. Цвиркун В. И. Материалы относящихся к истории молдавских семей, которые уехали с Дмитрием Кантемиром в Россию. În: Revista de Istorie a Moldovei, Chişinău, 2007, nr. 2, р. 96-102.

170. Цвиркун В. И. Научные связи Антиоха Кантемира с Российской Академией Наук. În: Вестник Славянского университета. Кишинэу, 2011, Вып. 19, p. 155-160.

171. Цвиркун В. И. Научные связи Антиоха Кантемира с Санкт-Петербургской Академией наук. În: Российская история. Москва, 2013, № 2, p. 97-101.

172. Цвиркун В. И. Письма Дмитрия Кантемира русским сановникам в период Персидского похода 1722 года. În: Revista de Istorie a Moldovei. Chişinău, 2007, nr. 3, p. 103-109.

173. Цвиркун В. И. Письма Д. К. Кантемира к А. Д. Меншикову из Персидского похода. În: Revista de Istorie a Moldovei. Chişinău, 2008, nr. 3, p. 151-158.

174. Цвиркун В. И. Под сенью двух держав. Жизнь и деятельность Дмитрия Кантемира в Турции и России. Издание 2-е. Исправленное и дополненное. Chişinău: Cartdidact, 2013. 280 p.

175. Цвиркун В. И. Похищение из Константинополя. Из истории взаимоотношений Антиоха и Димитри Кантемиров. În: Revista de Istorie a Moldovei. Chişinău, 2008, nr. 2, p. 138-146.

176. Цвиркун В. И. Сратник Петра Великого. История жизни и деятельности Тома Кантакузино в письмах и документах. СПб., Нестор-История, 2015. 216 p. + илл.

176а. Цвиркун В. Утраченные страницы из дневника Ивана Ильинского. În: Revista de etnologie și culturologie. Chişinău, 2018, Vol. XXIII, p. 48-56.

177. Цвиркун В. И. Эпистолярное наследие Дмитрия Кантемира. Жизнь и судьба в письмах и бумагах. Кишинев: Ştiinţa, 2008. 360 p.

178. Цвиркун В. И. Эпистолярное наследие Дмитрия Кантемира. Состояние и перспективы исследования. În: Проблемы дипломатии, кодекологии и актовой археографии. Материалы XXIV Международной научной конференции, посвященной 80-летию проф. С. В. Каштанова. Москва, 2012, p. 531-533.

179. Энгельгардт Р. Ю. Из истории Прутского похода. În: Ученые записки Кишиневского университета. Кишинев, 1953, Т. VI, p. 97-117.

180. Юль Юст. Записки Юста Юля датсакого посланника при Петре Великом (1709–1711). Щербачев Ю. Н. Москва: Университетская типография, 1899. 598 p.

PUBLICAȚIILE AUTORULUI LA TEMA TEZEI

• **Monografii**

1. Tvirkun V. Dimitrie Cantemir'in kısa biyografisi. Ankara, 2003. 51p.
2. Цвиркун В.И. Материалы к биографии Тома Кантакузино. Кишинев: Univers Pedagogic. 2005. 164 p.
3. Țvircun V. Viața și activitatea lui Toma Cantacuzino. Chișinău: Univers Pedagogic. 2005. 164 p.
4. Țvircun V. Vitralii. Chișinău: Univers Pedagogic. 2006. 276 p.
5. Цвиркун В. И. Эпистолярное наследие Димитрия Кантемира. Жизнь и судьба в письмах и бумагах. Кишинев: Știința. 2008. 360 p.
6. Țvircun V. File din istoria vieții și activității politice a lui Dimitrie Cantemir. Chișinău: Cartdidact. 2009. 106 p.
7. Цвиркун В. И. Димитрий Кантемир. Страницы жизни в письмах и документах. СПб.: Нестор-История. 2010. 412 с. + илл.
8. Цвиркун В. И. Под сенью двух держав. Жизнь и деятельность Димитрия Кантемира в Турции и России. Chișinău: Cartdidact, 2012. 236 p.
9. Цвиркун В. И. Под сенью двух держав. Жизнь и деятельность Димитрия Кантемира в Турции и России. Издание 2-е. Исправленное и дополненное. Chișinău: Cartdidact, 2013. 280 p.
10. Țvircun V. Dimitrie Cantemir. Contemporan al veacului Luminilor. Album. Istanbul, 2014. 138 p.
11. Цвиркун В. И. Соротник Петра Великого. Жизнь и деятельность Тома Кантакузино. Санкт-Петербург: Нестор-История, 2015. 216 p.+ илл.
12. Țvircun V. Viața și destinul lui Dimitrie Cantemir. București: Litera Internațional, 2015. 256 p. + ilustrații.
13. Țvircun V. Pe urmele trecutului. Следами минувшего. Culegere de articole. Chișinău: Cartdidact, 2015. 336 p. + ilustrații.
14. Țvircun V. Toma Cantacuzino – Ostaș și Demnitar. Istoria vieții în scrisori și documente. Chișinău: Cartdidact, 2016. 296 p.
15. Țvircun V. Dimitrie Cantemir. Repere biografice. București, 2017. 374 p.

• **Articole în reviste**

16. Țvircun V. Campania de la Prut din anul 1711. În: Revistă de Istorie a Moldovei. Chișinău, 2006, nr. 3-4(67-68).
17. Țvircun V. Cantemirologia – trecut și prezent. Considerente istoriografice. În: Akademos. Chișinău, 2014. nr. 4, p. 89-99.
18. Țvircun V. Dimitrie Cantemir și Constantin Brâncoveanu. Istoria rivalității. În: Akademos. Chișinău, 2016, nr. 4, p. 107-111.
19. Țvircun V. File din istoria steagurilor militare moldovenești. În: Cohorta. Revistă de istorie militară. Chișinău, 2007, nr. 1, p. 18-23.
20. Țvircun V. File din istoria neamului Bantaș stabiliți în Imperiul Rus. În: Revista de Etnologie și Culturologie. Chișinău, 2017, Vol. XXI, p. 106-110.

21. Țvircun V. Enigma postmortem a lui Dimitrie Cantemir. Sesiunea științifică a Muzeului Național de istorie a Moldovei (ediția a XXV-a). Chișinău, 8-9 octombrie, 2015, p. 13-14.
22. Țvircun V. Enigma postmortem a lui Dimitrie Cantemir. În: *Tyragetia*. Chișinău, 2016. Vol. X (XXV), nr. 2, p. 23-35.
23. Țvircun V. Ion Neculce în emigrație (1711–1720). În: *Cogito*. București, 2011. Vol III, nr. 1. Martie, p. 65-77.
24. Țvircun V. Istoria unei scrisori a lui Dimitrie Cantemir. În: *Revistă de Istorie a Moldovei*. Chișinău, 2009, nr. 2-3(78-79), p. 231-240.
25. Țvircun V. Moștenirea istorică a lui Dimitrie Cantemir și contemporaneitatea. În: *Akademios*. Chișinău, 2008, nr. 12, p. 10-14.
26. Țvircun V. Opere istorice și materiale epistolare ale lui Dimitrie Cantemir din Arhiva Istorico-Militară de Stat a Rusiei (or. Moscova). În: *Revistă de Istorie a Moldovei*. Chișinău, 1999, nr. 1- 2(37-38).
27. Țvircun V. Procesul integrării emigranților din Țara Moldovei în societatea rusă în prima jum. a sec. XVIII-lea. În: *Revista de Etnologie și Culturologie*. Chișinău, 2016. Vol. XIX, p. 47-53.
28. Țvircun V. Reperele cantemiologiei. Prezentul și perspective. Prelegere publică cu ocazia conferirii titlului onorific doctor honoris causa al Universității Pedagogice de Stat „Ion Creangă” din Chișinău, 15 martie 2016. În: *Plural*. Chișinău, 2016. Vol. IV, nr. 1, p. 123-140.
29. Țvircun V. Studiarea moștenirii epistolare a lui Dimitrie Cantemir. Actualitate și perspective. În: *Akademios*. Chișinău, 2009. nr.4(15), p. 90-91.
30. Țvircun V. Viața și activitatea contelui Toma Cantacuzino în Rusia (partea I). În: *Revista istorică*. S.n. București, 2011. Tomul XXI, Nr. 5-6. Septembrie-decembrie 2010, p. 501-516. Partea II. În: *Revista istorică*. S.n. București, 2011. Tomul XXII, Nr. 1-2. Ianuarie-februarie 2011, p. 83-103.
31. Țvircun V. Contemporary cantemiology: discoveries, problems, perspectives. În: *Revue roumaine d'histoire*. Bucarest, 2014. Tome LIII. Nr. 1-4, p. 85-97.
32. Țvircun V. File din istoria campaniei de la Prut din Anul 1711. În: *Cogito*. București, 2011. Vol. III, nr. 2, p. 32-61.
33. Țvircun V. Formational ways of Moldovan genesis in the Russian nobility of the 18-th century. În: *Cogito*. București, 2011, Vol. III, Nr. 1. March, p. 80-88.
34. Țvircun V. Dimitrii Kantemir – Ansiklopedist, Mütefekkir, Maarifçi. 330 Doğum gününe münasebetiyle. În: *Tarihî (İstoria)*. İstanbul, 2003), nr. 11.
35. Țvircun V. Dimitri Kantemir ve XVIII yüzyılda Avrupa tarihinde Osmanlı İmparatorluğu Tarihi Öğrenimi. În: XIV Türk Tarih Kongresi. Ankara, 2002, p. 151-153.
36. Țvircun V. The growth and decay of the Ottoman empire – contributions to its works and publications. În: *Cogito*. București, 2013. Vol. V. nr. 3. September, p. 41-47.
37. Țvircun V. The History of Dimitrie Cantemir and Constantin Brancoveanu`s rivalry. In: *Cogito*. București, 2017, nr. 3, p. 17-24.

38. Цвиркун В. И. Владения Дмитрия Кантемира в России. În: Славянские чтения. Кишинэу, 2007. Вып. 4, р. 9-14.
39. Цвиркун В. И. Димитрий Кантемир в Константинополе: страницы жизни и деятельности. În: Пути времени. Стратум+ 2003-2004. Кишинев: Нестор Летописец. 2005, № 6, р. 495-504.
40. Цвиркун В. И. Калабалык 1713 г. в свидетельствах современников. În: Военно-исторический журнал. Москва, 2014, № 2, р. 71-78.
41. Цвиркун В. И. Из эпистолярного наследия Иона Некулче. În: Revistă de Istorie a Moldovei. Chişinău: 1993. Nr. 3(15).
42. Цвиркун В. И. Ион Некулче в России. În: Revistă de Istorie a Moldovei. Chişinău, 1993. Nr. 2(14).
43. Цвиркун В. И. Легенды и вымыслы о жизни и деятельности Дмитрия Кантемира в России. În: Revistă de istorie a Moldovei. Chişinău, 1994. Nr. 2(18).
44. Цвиркун В. И. Материалы относящиеся к истории молдавских семей, которые выехали с Дмитрием Кантемиром в Россию. În: Revista de Istorie a Moldovei. Chişinău, 2007. Nr. 2, р. 96-103.
45. Цвиркун В. И. Мария Кантемир. Мифы и реальность биографии. În: Историческое пространство. Проблемы истории стран СНГ. Москва, 2012, р. 49-59.
46. Цвиркун В. Научные связи Антиоха Кантемира с Санкт Петербургской Академией наук. În: Российская история, Москва, 2013. № 2, р. 97-101.
47. Цвиркун В. И. От Босфора к Петербургу. În: Родина. Москва, 2005. № 3, р. 19-22.
48. Цвиркун В. И. Письма Дмитрия Кантемира русским сановникам в период Персидского похода 1722 года. În: Revista de istorie a Moldovei. Chişinău, 2007. Nr. 3, р. 103-108.
49. Цвиркун В. И. Письма Д. К. Кантемира к А. Д. Меншикову из Персидского похода. În: Revista de Istorie a Moldovei. Chişinău, 2008. Nr. 3, р. 151-158.
50. Цвиркун В. И. Пути формирования молдавских родов русского дворянства в XVIII веке. În: Историческое пространство. Проблемы истории стран СНГ. Москва, 2009, р. 36-45.
51. Цвиркун В. И. «Того ради прошу, всемилостивейшая императрица государыня, дабы сие нижайшее мое прошение милостиво выслушать соизволила». Письма Дмитрия Кантемира к императрице Екатерине I Алексеевне. 1719-1723 гг. În: Исторический Архив. Москва, 2017. № 3, р. 188-195.
52. Цвиркун В. И. Утраченные страницы из дневника Ивана Ильинского. În: Revista de etnologie și culturologie. Chişinău, 2018, Vol. XXIII, р. 48-56.
53. Țvircun V. Campania de la Prut din anul 1711. În: Вестник Славянского Университета Кишинэу, 2006. № 12. р. 8-39.
54. Țvircun V. Dimitrie Cantemir. Aspecte biografice. În: Вестник Славянского Университета. Кишинэу, 2007. Вып. 13, р. 93-120.
55. Țvircun V. Dimitrie Cantemir în Constantinopol. În: Magazin Istoric. Bucureşti, 2010. Nr. 3. р. 11-16; și Nr. 4, р. 54-58.

56. Țvircun V. Ion Neculce. Schiță biografică. În: Вестник Славянского Университета. Кишинэу, 2007. Вып. 13, p. 85-92.

57. Țvircun V. Pariul cu țarul și exilul. Toma Cantacuzino ia drumul Moscovei. În: Magazin istoric. București, 2011, Nr. 8, p. 38-43.

58. Țvircun V. Slujindu-și Patria cu vorba și cu pana. 335 de ani de la nașterea lui Dimitrie Cantemir. În: Moldova. Chișinău, 2008. Nr. 6, p. 11-13.

59. Țvircun V. Toma Cantacuzino în slujba țarului. În: Magazin istoric. București, 2011. nr. 11, p. 66-71; nr. 12, p. 27-30.

60. Țvircun V. Voloșii vin la noi neîncetat. În: Magazin istoric. București, 2011. nr. 7, p. 5-10.

61. Tvircun V. Dinitrie Cantemir in the history and culture of the Ottoman Empire. În: Turkish Daily News, Ankara. October 26, 2003, p. 2, 4.

62. Tvirkun V. Tatar asıllı diplomat ve tarihçi Dimitri Kantemir'in kısa biografisi. În: Bizim Kırım. Ankara, 2004. nr. 3.

63. Цвиркун В. И. Д. К. Кантемир и окружение Петра Великого. În: Вестник Славянского университета. Кишинэу, 2010. Вып. 16. Культурология, p. 53-62.

64. Цвиркун В. И. Дмитрий Кантемир и его эпоха. Историографические итоги и перспективы изучения. În: Мир истории. Электронный журнал. 2016. № 1.

65. Цвиркун В. И. К истории политической деятельности Д. К. Кантемира в России. În: Вестник Славянского университета. Кишинэу, 2010. Вып. 16. Культурология, p. 62-77.

66. Цвиркун В. И. Ктиторская деятельность Димитрия Кантемира в Молдавском княжестве и в России. În: Вестник Славянского университета. Кишинэу, 2011, Вып. 19, p. 45-55.

67. Цвиркун В. И. Легенда и реальности переноса останков Дмитрия Кантемира из Москвы в Яссы. În: Историческая экспертиза. СПб., 2017, № 1, p. 96-107.

68. Цвиркун В. И. Научные связи Антиоха Кантемира с Российской Академией Наук. În: Вестник Славянского университета. Кишинэу, 2011, Вып. 19, p. 55-65.

69. Цвиркун В. И. Прутская конфузия. În: Честь имею. № 10. Москва, 1994.

• **Articole în culegeri/materiale ale conferințelor**

70. Țvircun V. Activitatea ctitorială a lui Dimitrie Cantemir în Principatul Moldovei și în Rusia. În: Dimitrie Cantemir. Prinț între filosofi și filosof între prinți. București, 2011, p. 257-265.

71. Țvircun V. Activitatea ctitoricească a descendenților lui Dimitrie Cantemir în Rusia. În: Biserică Ortodoxă și Statul. Credință și cunoaștere. Msterialele conferinței. Chișinău, 2017, p. 66-75.

72. Țvircun V. Activitatea lui Dimitrie Cantemir în cadrul Senatului Guvernamental a Rusiei. În: Conferința de totalizare a muncii științifico-metodice a

corpului profesoral-didactic pentru anul 2011. UPS „Ion Creangă”. Chișinău, 2012, p. 140-143.

73. Țvircun V. Contribuțiile lui Dimitrie Cantemir la activitatea Senatului Guvernamental al Rusiei. În: Dimitrie Cantemir – Educator of the romanian people. 3rd Edition, dedicated to the 340th anniversary the birth of the Prince Philosopher. Bucharest, 2013, p. 81-98.

74. Țvircun V. Cuvânt înainte. În: Letopisețul Țării Moldovei. Chișinău: Cartea Moldovei, 2007, p. 5-6.

75. Țvircun V. Despre istoria neamului Bantaș în cadrul nobilimii din Rusia. În: Conferința științifică internațională „Patrimoniul cultural – cercetare, valorificare, promovare”. Chișinău, 2017, p. 84-85.

76. Țvircun V. Dimitrie Cantemir. Aspecte biografice. În: Letopisețul Țării Moldovei. Chișinău: Cartea Moldovei, 2007, p. 153-174, 265-268.

77. Țvircun V. Dimitrie Cantemir la Constantinopol: pagini despre viața și creație. În: Civilizația medievală și modernă în Moldova. Studii. Chișinău: Civitas, 2006, p. 394-404.

78. Țvircun V. Dimitrie Cantemir în Rusia. În: Dinastia Cantemireștilor (sec. XVII–XVIII). Coordonator acad. A. Eșanu. Chișinău: Știința, 2008, p. 227-243.

79. Țvircun V. Dimitrie Cantemir și societatea rusă din timpul lui Petru I În: Cantemireștii – o celebră dinastie din secolele XVII–XVIII. Chișinău: Știința, 2008, p. 10.

80. Țvircun V. Ion Neculce. Schiță biografică. În: Letopisețul Țării Moldovei. Chișinău: Cartea Moldovei, 2007, p. 90-98, 257-258.

81. Țvircun V. Izvoare istorice privind viața și activitatea lui Dimitrie Cantemir în Rusia. În: Orizonturi medievale și moderne în istoria românilor. Economie. Societate. Politică. Cultură. Istoria științei. În onoarea profesorului Demir Dragnev. Chișinău, 2016, p. 573-584.

82. Țvircun V. Lupta de la Stănilești și consecințele ei. În: Dinastia Cantemireștilor (sec. XVII–XVIII). Coordonator acad. A. Eșanu. Chișinău: Știința, 2008, p. 216-227.

83. Țvircun V. Moștenirea istorică a lui Dimitrie Cantemir și contemporanietaea. În: Cantemireștii – o celebră dinastie din secolele XVII–XVIII. Chișinău: Știința, 2008, p. 6-7.

84. Țvircun V. Relațiile lui Dimitrie Cantemir cu familia imperială rusă în oglinda noilor documente de arhive. În: Conferința științifică internațională „Patrimoniul etnologic: concepte tendințe și abordări”. Chișinău, 23-24 mai 2017, p. 39-40.

85. Țvircun V. Prezentul și perspectivele cercetării moștenirii științifice a lui Dimitrie Cantemir. În: Dimitrie Cantemir's works – a foundation towards the romanian nation – unity state. București, 2017, p. 65-68.

86. Tvircun V. Adrianople (Edirne) in the political and literary fate of Dimitrie Cantemir. În: International symposium „Edirne in the archival resources of the Balkan Countries. Paper book. Edirne, Trakya Üniversitesi, 2011, p. 120-127.

87. Tvircun V. Afterword. In: Gabriela Pohoata. Dimitrie Cantemir – G. W. Leibniz and the Academy of Berlin. Studies and articles. Saarbrucken, 2016, p. 331-334.

88. Tvircun V. Contributions to the History of Writing and Publication of Dimitrie Cantemir's „History of the Growth and Decay of the Ottoman Empire”. În: International Conference „The Encyclopedic and Universal dimension of Dimitrie Cantemir's works”. Second edition. Bucharest, 2012, Vol. I, p. 41-56.

89. Tvircun V. Dimitrie Cantemir's Charchwarden activity in the Moldavian Principality and Russia. In: Dimitrie Cantemir. A prince among Philosophers and a Philosopher among Princes. Bucurest, 2011, p. 105-113.

90. Tvircun V. Dimitrie Cantemir's contribution to the Russian Ruling Senat activity. În: Dimitrie Cantemir – Educator of the romanian people. 3rd Edition, dedicated to the 340th anniversary the birth of the Prince Philosopher. Bucharest, 2013, p. 99-113.

91. Tvircun V. „Edirne, Dimitri Cantemiri'in Politik ve Edebi Kaderidir”. Abstract. Uluslararası sempozyum Balkan Ülkeleri Arşiv Kaynaklarında. Edirne. 21-23 Ekim 2010, p. 8.

92. Tvircun V. The „Kalabalyk” – Based on documents from Russian archives. Stokholm, 2016, p. 67-74, 205-206.

93. Tvircun V. Kalabalyk. The failure of the Swedish king. În: Italian Academic Publishing. Rome, 2014, p. 50-66.

94. Tvircun V. The intellectual Haritage of Dimitrie Cantemir and Contemporaniety. În: International Neighborhood Congress. 4-7 october 2012. From War to eternal peace on the 100th anniversary of the Balkan Wars: Good Neighborhood relations in the Balkans. Istanbul, 2012, p. 25.

95. Цвиркун В. И. Биография Марии Кантемир. Вымыслы и реальность. În: Factorul feminin în istoria. Culegerea de studii și documente. Chișinău, 2012, p. 419-427.

96. Цвиркун В. И. Взаимоотношения Д. Кантемира с соотечественниками в период пребывания в России. În: Țara Moldovei în contextul civilizației Europene. Chișinău: Cartdidact. 2008, p. 63-81.

97. Цвиркун В. И. Антиох Кантемир. În: Большая Российская Энциклопедия. Москва: 2008, Т. 12, p. 749-750.

98. Цвиркун В. И. Димитрий Кантемир. În: Большая Российская Энциклопедия. Москва, 2008, Т. 12, p. 750-751.

99. Цвиркун В. И. Кантемиры. În: Большая Российская Энциклопедия. Москва, 2008, Т. 12, p. 752.

100. Цвиркун В. И. Из истории владений Дмитрия Кантемира и выехавших с ним соотечественников в России. În: Материалы международной научной конференции «Пруто-Днестровский регион. Диалог культур», посвященной 650-летию молдавской государственности и 300-летию со дня рождения Антиоха Кантемира. СПб., 2010, p. 53-59.

101. Цвиркун В. И. Из истории передачи имений Ф. Шидловского во владение Д. Кантемира. În: Istorie și cultură. In honorem academician Andrei Eșanu. Chișinău: Biblioteca științifică (Institut) „Andrei Lupan”, 2018, p. 175-183

102. Цвиркун В. И. К истории отъезда Карла XII Из Османской Империи. În: *Situl istoric Tabăra regelui Suediei Carol al XII-lea de la Varnița. Restaurarea memoriei*. Chișinău, 2017, p. 79-89.
103. Цвиркун В. И. Молдаване на польской военной службе в XVII – первой пол. XVIII вв. În: *Polonezii în Moldova. Istorie și contemporanietate. Culegere de articole*. Chișinău, Poznan-Warszawa, 2015, p. 127-141.
104. Цвиркун В. И. Православная традиция в жизни и деятельности Димитрия Кантемира. În: *Spiritualitatea cu unitate primordială a loialității și a credinței în Hristos. Materialele conferinței internaționale*. Chișinău, 2013, p. 23-33.
105. Цвиркун В. И. Пути формирования молдавских родов российского дворянства в XVIII веке. În: *Юбилейная международная конференция «Новые подходы к изучению всемирной истории» (К 40-летию Института Всемирной Истории РАН)*. Москва: Наука, 2008, p. 36-45.
106. Цвиркун В. И. Традиции молдавско-болгарских связей и болгаристика в Молдове. În: *Relațiile moldo-bulgare. Probleme de cercetare*. Chișinău, 2007, p. 11-20.
107. Цвиркун В. И. Участие молдаван в Северной войне 1700–1721 гг. În: *Полтава. Сб. статей посвященный 300-летию Полтавской битвы*. Москва: АН РФ, 2009, p. 200-219.
108. Цвиркун В. И. Эпистолярное наследие Димитрия Кантемира. Состояние и перспективы исследования. În: *Проблемы дипломатии, кодекологии и актов археографии. Материалы XXIV Международной научной конференции посвященной 80-летию проф. С. В. Каштанова*. Москва, 2-3 февраля 2012 г., p. 531-533.

Țvircun Victor. *Viața și activitatea lui Dimitrie Cantemir (Probleme controversate)*, referat științific al tezei de doctor habilitat în istorie (în baza lucrărilor publicate), specialitatea 611.03 – Istoria Universală (pe perioade), Chișinău, 2019.

Structura referatului. Lucrarea conține reperle conceptuale, cinci capitole, urmate de Concluzii generale și recomandări, însumând 90 de pagini text de bază, o bibliografie rezumativă. Rezultatele obținute sunt publicate în 15 monografii și 93 de lucrări științifice.

Cuvinte-cheie: Dimitrie Cantemir, Constantin Brâncoveanu, Petru I, Moldova, Țara Românească, Imperiul Otoman, Rusia, Campania de la Prut, Campania Persană, scrieri cantemiriene, probleme controversate, izvoare inedite, moștenire epistolară, periodizare istoriografică, cantemirologie recteevolutivă.

Domeniul de studiu: Istoria universală (pe perioade)

Scopul și obiectivele cercetării. Scopul cercetării constă în studierea, sub diverse aspecte, a problemelor controversate ce țin de viața și activitatea multilaterală a lui Dimitrie Cantemir și formularea unor soluții în vederea eliminării lacunelor, erorilor și inexactităților care mai circulă până astăzi în literatura de specialitate. Pentru atingerea acestui scop au fost formulate următoarele obiective: evaluarea analizei complexe a istoriografiei controversate privind viața și activitatea lui D. Cantemir; evaluarea studiului analitic al izvoarelor istorice ce țin de istoria vieții și activității lui D. Cantemir; identificarea atmosferei politice, culturale și intelectuale în care a continuat să se formeze și să activeze D. Cantemir în capitala otomană; reevaluarea *sine ira et studio* a relațiilor controversate dintre D. Cantemir și domnul muntean C. Brâncoveanu; definirea circumstanțelor politico-militare și diplomatice ale numirii lui D. Cantemir în scaunul Țării Moldovei; reevaluarea, prin prisma descoperirilor documentare și cercetărilor recente, a contextului internațional în care s-a încheiat alianța dintre Petru I și D. Cantemir; identificarea, prin prisma documentelor istorice descoperite de noi, a unui șir de aspecte controversate ale vieții și activității lui D. Cantemir în Rusia; investigarea atmosferei de familie și a relațiilor principelui moldovean cu membrii familiei sale; reevaluarea problemei controversate privind identificarea și aducerea osemintelor lui D. Cantemir în România în anul 1935.

Noutatea și originalitatea științifică. Prin investigațiile efectuate a fost prezentată o nouă abordare a biografiei lui D. Cantemir, mult mai amplă și mai veridică, cu întreg spectrul de activități politice, științifice, culturale, strâns legate atât de mediul național, cât și de cel din Imperiul Otoman și din Imperiul Rus. Dimitrie Cantemir este prezentat într-o nouă lumină, în mare parte necunoscută până astăzi, într-un vast diapazon de prezențe, activități și relații, pornind de la anturajul familiei sale, până la mediile politice și intelectuale elitare de la Istanbul, Moscova sau Sankt Petersburg.

Rezultatele științifice principale și practice. În premieră au fost valorificate documente din arhive și secții de manuscrise ale bibliotecilor deferitor țări, care au fundamentat un șir de clarificări ale inexactităților constatate. În felul acesta, s-a profilat o **nouă direcție de cercetare – cantemirologia recteevolutivă**, care descoperă și clarifică corect fenomenul istoric în câmpul potențial al adevărului istoric prin producerea de noi cunoștințe în baza evidențierii conexiunilor și configurării ansamblului de ipoteze; prin provocarea apariției sensului elementelor istorice, punându-le în raport cu elementele unor contexte istorice concrete.

Importanța teoretică a lucrării constă în deschiderea unor noi domenii de cercetare științifică a patrimoniului intelectual al lui D. Cantemir, cu multiple *direcții conexe istoriei*, care imprimă acestora un caracter multidisciplinar (istoria relațiilor internaționale, literatura universală, istoriografie, arheografie, izvorigrafică etc.). Lucrarea se înscrie în istoriografia europeană, oferind o analiză critică și amplă a vieții și activității lui D. Cantemir în Imperiul Otoman, Țara Moldovei și în Rusia de la sfârșitul sec. al XVII-lea – primul sfert al sec. XVIII-lea.

Valoarea aplicativă. Rezultatele studiului pot fi aplicate în lucrări științifice de istorie, filosofie, istoria literaturii, genealogie, filologie etc. Materialele, tezele și concluziile din lucrările publicate pot fi utilizate la elaborarea cursurilor pentru învățământul preuniversitar și universitar, a prelegerilor și conferințelor prezentate la radio și TV, a suporturilor didactice la cursurile de master, la elaborarea tezelor de licență, masterat și doctorat.

Implementarea rezultatelor. Rezultatele investigației au fost valorificate într-o serie de monografii, culegeri de articole și documente, articole și comunicări. Acestea au fost folosite la conferințe și simpozioane naționale și internaționale, precum și la cursurile de Istoria civilizației Europene, predate studenților Facultății de istorie și pedagogie de la UPS „I. Creangă” din Chișinău, în anii 2010–2017; la elaborarea lucrărilor de licență, master și doctor; în cadrul emisiunilor la radio și TV; în presa națională și internațională cu scopul familiarizării publicului larg cu biografia și moștenirea intelectuală a lui D. Cantemir.

SUMMARY

Tvircun Victor, *Dimitrie Cantemir's life and work (Controversial Issues)* is a scientific summary of the thesis for the title of Doctor of Historic Sciences (based on published works), with the specialization no. 611.03 – Universal History, Chisinau, 2019.

Structure: The study consists out of an introduction, five chapters, general conclusions and recommendations, biographic information laid out on the 90 pages of the main text. The accomplished results are published in 15 books and 93 scientific articles.

Keywords: Dimitrie Cantemir, Konstantin Brynkovean, Peter I, Moldova, Romanian Principality, Ottoman Empire, Russia, the Prut's Campaign, the Persian Campaign, cantemiran writings, controversial issues, new sources, epistolary heritage, historiographic periodization, recteevolutiv cantemirology.

Field of Study: Universal History

Objectives of the study: The main objective of the present study is to analyze from different aspects the controversial issues of Dimitrie Cantemir's life and work, exclude a variety of errors and inaccuracies from specialized literature. For the this purpose the following tasks were formulated: the conduct of evaluation a complex analysis of the topic of research's historiography; an analytical study of the documentary sources relating to D. Cantemir's life and work; to highlight the political, cultural and intellectual environment in the Moldovan Principality and the Ottoman Empire, within which D. Cantemir's personality was formed; to study the history and nature of the relationship between D. Cantemir and C. Brankoveanu; to study and highlight the military-political and diplomatic circumstances of D. Cantemir's ascendance to the Moldovan Principality's throne; present a new view and assessment, based on the archival documents, introduced into the scientific circulation for the first time, regarding the prerequisites for the concluding a military-political alliance between D. Cantemir and Peter I; based on the new documentary sources to shed light on the unknown and contraversial aspects of D. Cantemir's life and work in Russia; to conduct a complex analysis and cover the history of D. Cantemir's remains transfer to Romania in 1935.

Scientific novelty: For the first time, the life and work of D. Cantemir, are being presented through the prism of analyzing controversial and at times contradictory statements, characteristics and opinions prevailing in historic literature. For the first time, a comprehensive analysis of historiography of Cantemirology is being carried out along with the specification of its periodization; an introduction into the scientific circuit of new documents referring to the scientific heritage of the Moldovan ruler.

Fundamentally new scientific results. The present study, for the first time introduces an entire array of previously unknown documents that were discovered in the archives of various countries and introduced into scientific circulation. The result of scientific research, a new version of the Moldovan Ruler's biography was presented, more complete and objective, with a broad range of scientific and political activities of D. Cantemir in the Moldavian Principality, the Ottoman Empire and Russia. The first time it was established **new scientific direction** – recteevolutiv cantemirology.

Theoretic value. Thesis' theoretic value consists of presenting a theoretical basis for the factual and diachronic continuity, in the context of interdisciplinary from the epistemological point of view, and marks the emergence of a new field of historic research, which in its turn permits the elimination of the existing inaccuracies and omissions in the historical science of the Republic of Moldova.

Practical value of the study is concentrated on the introduction into the scientific circuit of a significant array of new factual, cognitive and comparative analytical documents, relating to D. Cantemir's life and work. Moreover, the source of Cantemirology's database was supplemented with numerous unpublished materials, relating to the scientific and intellectual heritage of the Moldovan Ruler.

Inclusion of the scientific results. The scientific results obtained in the course of research, were reflected in the published monographies, collection of articles, numerous articles and reports, published documents; were used in the reports at the national and international conferences and symposia, in the course of lectures on the history of European civilization; within the works published for the title of licentiate, maser and PhD, as well as in the frame of radio and television programs, in the national and international press with the scope of familiarizing the large audience with D. Cantemir's actual biography and his intellectual heritage.

РЕЗЮМЕ

Цвиркун Виктор, *Жизнь и деятельность Дмитрия Кантемира (Спорные проблемы)* реферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук (на основе опубликованных работ), специальность 611.03 – Всемирная история, Кишинев, 2019.

Структура реферата: Исследование состоит из введения, пяти глав, обобщающих выводов и рекомендаций, изложенных на 90 страницах основного текста и использованной библиографии. Полученные результаты опубликованы в 15 монографиях и 93 научных статьях.

Ключевые слова: Дмитрий Кантемир, Константин Брынковян, Петр I, Молдова, Румынское княжество, Османская империя, Россия, Прутский поход, Персидский поход, Кантемировы труды, проблемный подход, неопубликованные источники, эпистолярное наследие, периодизация историографии, ректевозволюционная кантемирология.

Область исследования: Всемирная история

Цель и задачи исследования. Цель исследования состоит в многостороннем анализе спорных проблем истории жизни и деятельности Дмитрия Кантемира, исключении белых пятен, ошибок и неточностей имеющихся в специальной литературе. Для ее достижения были сформулированы следующие задачи: подвергнуть комплексной сопоставительной оценке историографию темы исследования; провести сравнительное аналитическое исследование документальных источников относящихся к жизни и деятельности Д. Кантемира; осветить политическую, культурную и интеллектуальную среду в Молдавском княжестве и в Османской империи, где проходило формирование личности Д. Кантемира; идентифицировать характер взаимоотношений между Д. Кантемиром и К. Брынковяну; изучить и осветить военно-политические и дипломатические обстоятельства возведения Д. Кантемира на престол Молдавского княжества; дать новую интерпретацию, на основе выявленных архивных документов, условий заключения военно-политического союза между Д. Кантемиром и Петром I; изучить, на основе новых документальных материалов, спорные аспекты жизни и деятельности Д. Кантемира в России; произвести комплексный анализ истории переноса останков Д. Кантемира в Румынию в 1935 году.

Научная новизна работы. История жизни и деятельности Д. Кантемира впервые представлены через призму анализа спорных и порой противоречивых оценок, характеристик и мнений сложившихся в исторической литературе. Впервые осуществлен комплексный анализ историографии кантемироведения и дана ее периодизация; осуществлен анализ и дана характеристика источниковой базы исследования; введены в научный оборот новые материалы относящиеся к научному наследию молдавского господара.

Определено новое направление научного исследования – ректевозволюционная кантемирология, представляющее комплексное, сравнительное и объективное изучение жизни и деятельности Д. Кантемира в тесной связи с процессами политической, социальной и научно-культурной жизни его времени.

Принципиально новые научные результаты. В представленном исследовании впервые был обобщен и использован целый ряд неизвестных ранее документов, найденных диссертантом в архивохранилищах различных стран и введенных в научный оборот. В результате научных исследований была представлена новая версия биографии молдавского господара, более полная и объективная, с изложением широкого спектра научной и политической деятельности Д. Кантемира в Молдавском княжестве, Османской империи и в России; автором впервые дана периодизация историографии кантемироведения, а также периодизация жизни и деятельности Д. Кантемира в Османской империи и в России; обоснован и аргументированно доказан тезис относительно активного участия молдавского господара в политической жизни Молдовы и России, приведены научные доказательства несостоятельности многочисленных мифов, легенд и домыслов связанных с биографией Д. Кантемира; впервые научно исследована и изложена, на основе архивных материалов, история переноса останков молдавского господара из Москвы в Яссы весной-летом 1935 года.

Теоретическая значимость диссертации состоит в открытии новых направлений в научном исследовании интеллектуального наследия Д. Кантемира, находящихся в темной связи со смежными исторической науке дисциплинами (история международных отношений, историография, история всемирной литературы, источниковедение, археография и т.д.). Настоящая работа восполняет существующий пробел в европейской историографии. На основе комплексного и критического анализа научной литературы и источников исследована одна из малоизученных в академической среде тем – проблемные и спорные вопросы истории жизни и деятельности Д. Кантемира в Молдавском княжестве, Османской империи и в России конца XVII – первой четверти XVIII веков

Практическая значимость состоит во введении в научный оборот значительного объема нового фактологического, когнитивного и сравнительного аналитического материала, относящегося к жизни и деятельности Д. Кантемира. Вместе с тем, источниковая база кантемироведения пополнилась многочисленными неопубликованными материалами, относящимися к научному и интеллектуальному наследию молдавского господара.

Внедрение научных результатов. Научные результаты, полученные в ходе исследований, нашли отображение в опубликованных монографиях, сборниках статей, многочисленных статьях и сообщениях, публикациях документов. Они были также использованы в выступлениях на национальных и международных конференциях и симпозиумах, в курсе лекций по истории европейской цивилизации, прочитанных на историко-географическом факультете Кишиневского государственного педагогического университета им. Иона Крянга; при написании работ на степень лиценциата, мастера и доктора наук, а также в программах радио и телевидения, в национальной и международной прессе для ознакомления широкой аудитории с реальной биографией Д. Кантемира и его интеллектуальным наследием.

CURICULUM VITAE

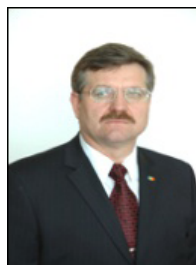
VICTOR ȚVIRCUN

Născut la 18 octombrie 1955, orașul Chișinău

Republica Moldova, mun. Chișinău

Tel.: 079700400. Email: tvircun_victor@yahoo.com

Doctor habilitat în pedagogie (2013), doctor în istorie (1988), conferențiar universitar (1990), profesor universitar (2007)

Studii

Cursuri în diplomație, Washington, 1994.

Universitatea de Stat din Moldova, aspirantura, 1984–1987.

Universitatea de Stat din Moldova, facultatea de istorie, 1980.

Activitate profesională

noiembrie 2018 – prezent: Director al Institutului Diplomatic al MAEIE

octombrie 2015 – noiembrie 2018: coordonator al Secției Științe Umanistice și Arte a AȘM

iulie 2012 – iulie 2015: Secretar General al Secretariatului Permanent Internațional OCEMN, Istanbul, Republica Turcia

septembrie 2008 – iulie 2012: profesor universitar la Catedra „Etnopedagogie și Geografie” a UPS „Ion Creangă” din Chișinău

ianuarie 2009 – iunie 2010: director al Institutului Integrare Europeană și Științe Politice al AȘM

aprilie 2005 – martie 2008: Ministru al Educației și Tineretului, Republica Moldova

2001–2005: Ambasador Extraordinar și Plenipotențiar al Republicii Moldova în: Republica Turcia, Emiratele Arabe Unite, Republica Arabă Egipt, Statul Kuwait, Statul Qatar, Republica Liban, Regatul Arabiei Saudite, Sultanatul Oman, CEMN

1999–2001: consilier, însărcinat cu Afaceri al Republicii Moldova în Republica Ungară

1998–1999: director a.i.al Direcției principale Europa și America de Nord, Ministerul Afacerilor Externe

1995–1998: consilier la Ambasada Republicii Moldova în Republica Turcia

1993–1995: vicedirector, Direcția principală Europa și America de Nord, MAE

1980–1993: funcții de la laborant până la conferențiar, șef de catedră la Universitatea Pedagogică de Stat „Ion Creangă” din Chișinău

Activitatea de cercetare, publicații:

Peste 280 de publicații, inclusiv 21 de monografii editate în Republica Moldova, Republica Belarus, România, Federația Rusă, Ucraina, Franța, Italia, Germania, Liban și în Republica Turcia.

Domenii de cercetare: Istoria universală, Istoria Moldovei, Istoria românilor, Istoria bisericii, Pedagogia generală, Relații internaționale.

Participarea în proiecte: proiect internațional „When Sweden was ruled from Moldova 1709–1713”, 2013–2014; proiect național „Dinastia Cantemireștilor”, 2008–2009; proiect instituțional de cercetare științifică „Valorificarea pluridimensională a patrimoniului etnocultural ca factor al armonizării și dezvoltării societății Republicii Moldova” (2015–2019).

Membru al colegiilor de redacție a șase reviste științifice: *Academos*, *Revista de Etnologie și Culturologie* (Republica Moldova), *Cogito și Euromentor* (România), *Педагогическое образование и наука, Вестник Московского государственного областного университета, серия „Педагогика”* (Federația Rusă).

Membru al Societății Științifice de Genealogie și Arhivistică din Republica Moldova.

Membru al Societății Științifice a Genealogiștilor din Federația Rusă.

Participări la mai mult de 150 de congrese, conferințe, simpozioane și mese rotunde științifice și practice internaționale, regionale, naționale și interuniversitare în circa 20 de țări.

Titluri științifice, titluri onorifice:

Cetățean de Onoare al orașului Kars, Republica Turcia, 2005

Cetățean de Onoare al Gagauz Eri, 2006

Omul anului – distincția „Europa Liberă”, Praga, Republica Cehă, 2006

Membru titular al Academiei de Științe Pedagogice și Sociale, Federația Rusă, 2006

Membru titular al Academiei Internaționale a Școlii Superioare, Federația Rusă, 2007

Doctor Honoris Causa al Universității din or. Seul, Coreea de Sud, 2007

Doctor Honoris Causa al Universității Sociale de Stat din Federația Rusă, 2012

Membrul de onoare al Academiei Internaționale a Științelor Educaționale. Moscova, 2014

Doctor Honoris Causa al Academiei de Științe a Moldovei. Chișinău, 2015

Doctor Honoris Causa al Universității Pedagogice de Stat „Ion Creangă” din Chișinău, 2016.

Decorații, mențiuni: Ordinul Republicii, 2018; Ordinul de Onoare, 2012; Ordinul „Gloria Muncii”, 2005; Diploma guvernului Republicii Moldova de gr. I, 2008; Diploma de Recunoștința a AȘM, 2010; Medalia de aur a Academiei Elene, 2014; Medalia „Dimitrie Cantemir” a AȘM, 2016; Premiul Național al Republicii Moldova, 2016; Premiul „Mihail Kogălniceanu” al Academiei Române, 2017; Medalia „Ion Creangă” a UPS „Ion Creangă”, 2016; Medalia „Milescu Spătaru” a AȘM, 2018.

Limbi de comunicare: româna, rusa, engleza, turca.

Căsătorit, doi copii.

ȚVIRCUN VICTOR

**VIAȚA ȘI ACTIVITATEA LUI DIMITRIE CANTEMIR
(PROBLEME CONTROVERSATE)**

611.031 – Istoria Universală (pe perioade)

Referatul tezei de doctor habilitat în istorie
(în baza lucrărilor publicate)

Aprobat spre tipar: 01 februarie 2019
Hârtie ofset. Tipar ofset. Coli de autor.: 7,35
Formatul hârtiei 60 x 84 1/16
Tiraj 50 ex. Comanda nr.

Centrul Editorial-Poligrafic al Universității de Stat din Moldova
mun. Chișinău, str. A. Mateevici, nr. 60